Дмитро ГРИНЧИШИН

ЧЕТЬЯ 1489 РОКУ — ВИДАТНА КОНФЕСІЙНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Риси живої української мови знайшли своє відбиття уже в конфесійних пам'ятках писемности Київської Руси XI—XII ст. Копіюючи твори із староболгарських оригіналів, переписувачі допускали відхилення від норм старослов'янської мови. Саме такі відхилення та "помилки" місцевих писарів є цінним джерелом для вивчення історії української мови. Літературне опрацювання старослов'янських текстів із свідомим насиченням їх фонетичними, морфологічними, синтаксичними та лексичними особливостями живої народної мови, з прагненням зробити ці тексти доступними і зрозумілими для простого люду при читанні й слуханні церковних книг припадає на пізніший час, на другу половину XV ст. На цей час припадають перші спроби перекладу живою мовою богослужбових текстів[1].

На переклад церковних книг живою народною мовою великий вплив мала чеська реформація, чеське письменство. "Сам сей зворот до "посполитої мови", який ілюструється вже тепер великою кількістю текстів, що походять з 15 в. або переписані з оригіналів свого століття, як писав М. Грушевський,— без сумніву твориться під дуже сильним впливом чеського письменства на народній мові"[2].

Серед усіх слов'янських народів чехи першими почали перекладати книги Святого Письма народною мовою. Як стверджує В. Русанівський[3], біблійні книги перекладали чеською мовою ще в останній чверті XIV ст.

До спроб такого перекладу належить Четья 1489 р. Деякі автори називають цю пам'ятку Апостолом XV ст.[4], або Четьєю-Мінеєю[5], чи Мі-

[1] Див.: Огієнко І. Українська літературна мова XVI в. і Крехівський апостол 1560-х р.— Варшава, 1930.— Т. 1.— С. 91; Німчук В., Русанівський В. Цінний внесок в історію мов східнослов'янських народів //Мовознавство.— 1979.— № 1.— С. 73.

[2] Грушевський М. Впливи чеського національного руху XIV—XV вв. в українському житті і творчости, як проблема досліду//Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці філологічної секції.— Львів, 1925.— Т. 141—143.— С. 9—10.

[3] Русанівський В. М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI—XVII ст. VII Міжнародний з'їзд славістів.— К., 1973.— С. 21.

[4] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови.— К., 1980.— С. 25.

[5] Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови.— К., 1958.— С. 74.

неєю[6]. Названа пам'ятка зберігається нині у Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ НАН України) під шифром ДА/415 л. Раніше зберігалася в Археологічному музеї при Київській духовній академії, куди вона потрапила ще 1880 р. із Сідлецької губернії[7], потім — у Лаврському музеї у Києві. Вперше згадку про Четью подав секретар церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії М. Петров, умістивши на сторінках "Трудов Киевской Духовной Академии" за 1880 р. (т. 3, с. 147) замітку про надходження у музей та бібліотеку цього товариства протягом липня 1880 р. від установ та приватних осіб ряду цінних речей. У числі надходжень була названа і Четья, яку подарував бібліотеці член цього товариства, інспектор Бєльської учительської семінарії Яків Павлович Андрієвський[8].

У 1881 р. цей же учений публікує у третій книзі "Русского филологического вестника" (с. 54—57) невелику статтю "Рукописная "Четья" 1397 г. западно-русского происхождения". Дату написання пам'ятки М. Петров визначив помилково, на що вказав І. Срезневський[9].

З того часу інтерес учених до Четьї постійно зростає. Її матеріали досить часто використовує у своїх працях багато дослідників. Особливо багато посилаються на пам'ятку О. Соболевський[10], І. Недешев[11], Ю. Карський[12], М. Карпинський[13], В. Перетц[14]. Мова цієї пам'ятки привертала увагу також М. Грушевського[15], П. Плюща[16], А. Журавського[17], К. Симонової[18] та інших.

М. Грушевський вважав Четью дуже цікавою, бо в ній спостерігається нахил до простої мови, а крім того, пам'ятка докладно позначена, вона має точну дату і місце переписування та автора. Історик намагався з'ясувати окремі питання, що стосуються деяких населених пунктів, наприклад Воинь, місця переписування пам'ятки, деяких осіб, згаданих у приписці, вміщеній на 287 аркуші. Автор звернув увагу на сильну і свідому модернізацію старослов'янської мови формами, вимовою і словами живої народної мови, ілюструючи це численними прикладами.

---

[6] Грушевський М. Історія української літератури.— К., 1926.— Т. 5, вип. 1.— С. 99.

[7] Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник.— Варшава, 1889.— Т. 21.— С. 59.

[8] Труды Киевской Духовной Академии.— К., 1880.— Т. 3.— С. 147.

[9] Срезневский И. И. Древние памятники русского языка и письма (XI—XIV веков).— 2-е изд.— СПб., 1882.— Примеч.— С. 304.

[10] Соболевский А. Очерки по истории русского языка.— К., 1884; його ж. Лекции по истории русского языка.— 2-е изд.— К., 1891.

[11] Недешев И. Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров.— Варшава, 1884.

[12] Карский Е. Белорусы. Язык белорусского племени. Исторический очерк звуков белорусского наречия.— Варшава, 1908.— Т. 2.

[13] Карпинский М. Западно-русская Четья...— С. 59—106.

[14] Перетц В. Н. К изучению Четьи 1489 г. //Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.— Л., 1928.— Вып. 2.— С. 1—107.

[15] Грушевський М. Історія української літератури...— С. 99—100.

[16] Плющ П. П. Нариси...— С. 74—75.

[17] Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.— Мінск, 1967.— Т. 1.— С. 84—89.

[18] Симонова К. С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст.: (на матеріалі "Четьї" (1489) //Жанри і стилі в історії української літературної мови.— К., 1989.— С. 56—79.

Четья 1489 р. дійшла до нас не в оригіналі, а в копії, що, як свідчить кіноварний запис на звороті 286 аркуша цієї книги, була зроблена в "лѣт ѕ̃ ц̃ є ч̃з индикта въ з̃" (тобто 1489 р.). Звідси випливає, що оригінал пам'ятки був виготовлений раніше. В основу оригіналу покладено, як стверджує В. Перетц[19], не грецькі, а слов'яноруські тексти житійної та проповідницької літератури, якими автор перекладу користувався досить вільно. Це видно з того, що перекладач часто скорочував свій текст, перефразовував та доповнював його так, що іноді навіть важко встановити співвідношення та залежність цього тексту від слов'яно-руських оригіналів. Основною тенденцією українського перекладу церковнослов'янського тексту, за спостереженнями В. Перетца[20], було скорочення оригіналу і наближення мови тексту до живої народної мови. Свідченням цього є те, що перекладач часто робив доповнення, якщо вважав їх конче потрібними із стилістичного погляду, вдавався до вільного переказування церковнослов'янського тексту, а також до введення глос, пояснення незрозумілих або невживаних слів загальнонародними. Про намагання перекладача наблизити текст Четьї до народнорозмовної мови можуть свідчити хоча б такі приклади: *геωна, рєкомо пєкло* (357 зв.), *долги, рєкомо грєхи* (292), *ащє ли оу зломъ дѣлє застанє*(т), *рєкомо во грѣсѣ* (х) (334 зв.), *ѿбразовъ ѹчинко*(*в*) (336 зв.), *игѣмон* (*воєвода*) (262), *тисєчника* (*войта*) (262), *архиєрѣи* (*попы*) (262) та багато інших.

Автором копії Четьї, як свідчить запис, зроблений на звороті 286 аркуша ("А пса(л) сію книгоу нѣхто є(ст) бєрєзка з нова горо(д)ка лито(в)ско(г) поповичъ попа литово(ц)ко(г) снь сємиωновъ долъбнича и(ж) в нитрополии"), був Березка, син литовоцького священика Симеона Долбнича із Новгородка-Литовського, тобто сучасного Новогрудка. Оскільки в запису згадується митрополія, то деякі дослідники (В. Перетц, В. Німчук) припускають, що митрополія була тільки в Києві і там міг придбати рукопис Березка, з якої виготовив копію. Однак цілком можливо, що в Києві з рукописом ознайомився лише батько Березки, а до рук сина він потрапив у Новогрудку, резиденцію Київської митрополії, де служив його батько. У цьому запису вказане й місце переписування пам'ятки — Кам'янець, а також подане ім'я великого короля Андрія, за панування якого переписано пам'ятку. Незважаючи на те, що в запису є вказівка на місце переписування книги, і досі невирішеним залишається питання, про який саме Кам'янець йде тут мова — Кам'янець-Литовський, Кам'янець-Подільський чи ще якийсь інший, адже в Україні та Білорусії їх було кілька. Але, беручи до уваги те, що в запису згадується ім'я короля Андрія (а це, за твердженням В. Перетца[21], ім'я польського короля Андрія-Казимира Ягелловича, який був обраний королем Великого Князівства Литовського в 1440 р. і який помер у Гродні 1492 р.), можна констатувати, що переписування оригіналу Четьї було здійснене в Кам'янці, містечку Берестейського повіту.

Книга написана уставом на папері у дві шпальти (стовпчики) по 26 рядків на кожній сторінці без пагінації. На папері є два водяні знаки. На одному з них зображено голову бика з хрестом між рогами, навколо

---

[19] Перетц В. Н. К изучению...— С. 8—9.
[20] Там же.— С. 12.
[21] Там же.— С. 5.

якого обвивається змій. На другому водяному знакові на останніх сторінках пам'ятки зображена також голова бика з рискою між рогами, на кінці якої є квітка.

Наприкінці XVII ст. у рукописну копію Четьї були внесені поправки, про що свідчить запис на 287 аркуші: "рокꙋ а҃хп҃ѕ ѡправлєна бысть книга сиѧ ѿуєм Іѡаном Саковичом Прєсб.: Воинским Мѣсцким". Як видно зі запису, автором поправок був священик Іоан Сакович, який, за твердженням М. Грушевського[22], проживав у Воині (суч. Вогині), що на території Холмщини. Тлумачити прикметник воинский словом "військовий", як це робить М. Карпинський, немає підстав, бо таких військових священих не було. Їх називали за місцем проживання або за місцем відправи богослужіння.

Четья має 375 сторінок, складається з двох частин. За обсягом частини неоднакові: перша охоплює 287 сторінок, друга — 88. Дещо вони відмінні і за змістом. Перша частина частково нагадує Четью-Мінею, збірник житій святих і похвальні слова на честь свята Господа Бога та святої Богородиці, а також вибраних святих, частково Торжественник, друга частина являє собою комбінацію Бесід Івана Золотоустого і частково Ізмарагда[23].

Не однакові обидві частини і за старанністю переписування пам'ятки та мовними особливостями. Якщо перша частина написана досить старанно, то у другій частині є чимало виправлень, помилок, зокрема заміни одних літер іншими, закреслення неправильно вживаних або малозрозумілих слів словами загальнонародними. Наприклад, *благий* виправлено на *бѣдный* (361), *слышитє* — на *чуєте* (301 зв.), *чисто* — на *щѣрє* (301 зв.), *цр҃мъ* — на *паномъ* (306 зв.) та інші. Такими виправленнями автор намагався наблизити текст до тогочасної розмовної мови. У другій частині в порівнянні з першою частіше трапляються форми аориста та імперфекта, неповноголосні форми, закінчення **-аго** в родовому відмінку однини чоловічого і середнього роду прикметників, дієприкметників, прикметникових займенників, **ѫ** на місці **ю** та **у**, глоси та інше.

Досліджувана пам'ятка цікава насамперед тим, що вона є першою відомою на сьогодні спробою опрацювання церковнослов'янської мови в народному дусі, спробою зближення мови культових книг з живою народною мовою. Як зазначає П. Плющ, Четья 1489 р. є "праматір'ю численних перекладів церковних книг на так звану "просту мову", зроблених на Україні в XVI та XVII ст."[24]. Аналогічну думку висловив В. Перетц[25], вважаючи Четью однією з найстаріших пам'яток, яка є перекладом давнього церковнослов'янського тексту на "нову" мову.

Для історії української літературної мови Четья цінна тим, що вона досить виразно відображає трансформацію церковнослов'янської мови в українську через насичення елементами української мови на різних рівнях — у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі, дає можливість простежити взаємодію церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною.

---

[22] Грушевський М. Історія української літератури...— С. 99.

[23] Перетц В. Н. К изучению...— С. 1.

[24] Плющ П. П. Нариси...— С. 141.

[25] Перетц В. Н. К изучению...— С. 1.

Книжна церковнослов'янська мова виступає у Четьї ще досить рельєфно. Про це свідчать численні різні риси старослов'янської мови. Питома вага цих рис у Четьї ще порівняно велика, що пояснюється як змістом самої пам'ятки, так і традиційною пошаною до церковнослов'янської мови.

Із фонетичних рис церковнослов'янської мови у досліджуваній пам'ятці можна назвати такі:

1. Неповноголосні форми **ра, ла, рє(рѣ), лѣ**: *враги* (315 зв.), *врагъ* (там же), *гражанє* (61), *драгоє* (31), *заградила* (56 зв.), *загражати* (42 зв.), *здрава* (68 зв.), *оградѣ* (5), *прахъ* (64 зв.), *смрадъ* (3); *власаницю* (325), *власъ* (289), *власѧно* (2 зв.), *глава* (328 зв.), *главоу* (13, 66, 318), *на главѣ* (11 зв.), *гласо(м)* (77), *гласъ* (13, 375 зв.), *дланию* (328 зв.), *злато* (350 зв.), *златыя* (31), *кладѧзъ* (4), *младєнєцъ* (37 зв.), *сладка* (55), *сладко* (55); *врѣмєни* (35 зв.), *врѣмѧ* (361), *дрѣво* (325 зв.), *дрєвѣ* (63), *прє(д)* (323 зв., 360), *срѣбро* (319, 350 зв.), *чрѣвє* (318), *чрѣвоу* (354 зв.); *млѣка* (338), *млѣко* (47 зв.), *млѣко(м)* (43 зв.) та інші.

Однак при порівнянні з повноголосними формами наведені форми менш численні. При цьому варто підкреслити, що неповноголосні форми виступають переважно поряд з повноголосними. Наприклад, *врагъ* і *ворогъ*, *гражанє* і *горожанє*, *прахъ* і *порохъ*, *власъ* і *волосъ*, *глава* і *голова*, *гласъ* і *голосъ*, *дланъ* і *долонъ*, *прєдъ* і *пєрєдъ* та деякі інші. Лише у неповноголосних формах виступають слова *заградила, ограда, смрадъ, власаниця, сладко, чрѣво, млѣко*.

2. Наявність звукосполучення **шт** (графічно **щ**) на місці давніх сполучень **tj, kj**: *горѧщєє* (72 зв.), *горѧщими* (43 зв.), *дщєрь* (7 зв.), *исходѧщѹю* (11), *молчащи* (5 зв.), *моутѧщѹю* (38 зв.), *нощи* (43 зв.), *овощовъ* (14), *овощъ* (17 зв.), ѡтвєщали (61), *ѡтвєщалъ* (2), *ѡтвєщати* (351 зв.), *пєщь* (65), *пєщи* (72 зв.), *пища* (69 зв.), *плачющи* (14 зв.), *полунощи* (63 зв.), *помощница* (3 зв.), *рєщи* (317 зв.), *свєщи* (40), *смєрдѧщаго* (2), *стоѧщи(м)* (61 зв.), д̃ *тысѧщи* (36), є̃ *тысѧщъ* (36), *хотѧщи* (5 зв.), *хощєтє* (320 зв.) та інші.

Треба зазначити, що більшість із наведених слів із африкатою **щ** має у досліджуваній пам'ятці паралельні форми зі звуком **ч**: *ночь, ѡтвєчати, плачючи, помочница, свѣчами, хочєтє* та інші.

Зрідка у пам'ятці трапляється написання з **ц** замість **щ**, що треба розглядати як запозичення з польської мови: *ѡбєцаниє* (55), *ѡбєцанью* (58 зв.), *ѡбєцалъ* (16), *ѡбєцає(ш)* (58 зв.) (пор. пол. *obiecać, obiecanie*).

3. Наявність звукосполучення **жд** на місці давнього сполучення **dj**: *надєждю* (44, 48 зв.), *нужда* (5 зв.), *ѡдє(ж)да* (326 зв.), *осоу(ж)дѣниє* (289 зв.). Слів із звукосполученням **жд** у досліджуваній пам'ятці дуже мало, при цьому всі вони мають у пам'ятці паралельні форми зі звуком **ж**. Пор.: *надєжю* (48), *нужа* (40), *нє нужєю* (5), *осоужєнъ* (327 зв.), *нє ѡсоужайтє* (304 зв.). Домінуючими тут є народнорозмовні форми зі звуком **ж**.

4. Наявність звукосполучення **ра** на початку слів, а також префіксів **раз-, рас-**. Такі форми вживаються у Четьї ще досить часто. Це, зокрема, такі як *работалъ* (326 зв.), *работоу* (25); *разбои* (44 зв.), *разбойники* (327), *разбойници* (44 зв.), *разбѣглисѧ* (326 зв.), *разгнѣви(ш)* (50), *разграблѣниє* (329 зв.), *ражаєть* (25), *раздалъ* (322 зв.), *раздєлилисѧ* (29 зв.), *раздєлилъ* (12 зв.), *раздражитєли* (43 зв.), *раздрала* (323), *раздраласѧ* (323 зв.), *раздрушю* (62 зв.), *разорити* (3), *разсѣяни* (25), *разоумно* (327

зв.), *разоумный* (326 зв.), *разоумомъ* (350 зв.), *разумѣимо* (46 зв.), *раскопати* (7 зв., 45 зв.), *распадолосѧ* (323 зв.), *распѧтого* (326 зв., 328 зв.), *расхищѣние* (329 зв.) та інші. Деякі з цих слів можуть вживатися у формах з початковим **ро** та префіксами **роз-, рос-**, наприклад: *розоума* (326 зв.), *розоумъ* (22), *розбиваютъ* (44), *роспяли* (323 зв.), *роспѧть* (328 зв.) та інші.

5. Наявність м'яких шиплячих: *вижю* (30 зв.), *воскрєшю* (142, 178), *дшю* (14 зв., 44), *кличючи* (44, 45), *коучю* (14 зв.), *моужю* (38 зв.), *плачющи* (15), *пишю(т)* (332 зв.), *пищю* (109), *положю* (44), *помажю(т)* (339 зв.), *рєвѹщю* (11), *свєчю* (339 зв.), *слышю* (5, 36 зв.), *хочю* (142), *шюмящю* (11) та інші.

6. Вживання звука **ѫ**: *гибнѹщѫю* (2), *жєлающѫю* (там же), *исходящѫю* (12), *прєисподнѫю* (279 зв.). Впадає у вічі те, що переписувач досить часто і при цьому неправильно вживає звук **ѫ** не тільки замість **у**, але й на місці **ю**, інколи на місці **ы**: *дєвичєскомѫ* (208), *дрѫгомѫ* (212 зв.), *лѫбовъ* (211), *лѫдско(г)* (216), *млєкѫ* (208), *пѫстыни* (210 зв.), *родѫ* (209 зв.), *своємѫ* (208), *стѫѫ* (208), *сѫхѫ* (210), *трєтѫю* (147), *тѫтъ* (209), *чистоѫ* (208), *члвч(с)комѫ* (209), *єгѫпъта* (210 зв.) та деякі інші.

7. Наявність початкового **ю**: *юноша* (59), *юзы* (72 зв.), *ютробѣ* (37 зв.).

8. Наявність початкового звука є, переважно у складних словах з першим компонентом **єдино-**: *єдиномыслєника* (7 зв.), *єдинородная* (69 зв.), *єдинороднѹю* (7 зв.), *єдинодуховная* (69 зв.), *єдиномслєная* (там же), *єлєна* (20 зв.), *єдина* (37), *єдинымъ* (61).

Однак слів з початковим є у Четьї дуже мало. Домінуючими у пам'ятці є слова з початковим **о** на місці давнього є: *одинъ, ѡдиноу, одной, однимъ* і т. п.

9. Наявність приставного звука **и**: *играла* (319), *избавить* (36), *израдити* (23), *искиноулъ* (23), *имати* (331 зв., 361) та інші.

З морфологічних рис церковнослов'янської мови у Четьї найвиразнішими є такі:

1. Наявність форманта **-иє** замість **-ьє** в іменниках середнього роду колишніх основ на **-jŏ**: *бєзоумиє* (323), *бытиє* (327 зв.), *видѣниє* (45 зв.), *воскрє(с)ниє* (327 зв.), *жаданиє* (там же), *милосєрдиє* (52), *моучѣниє* (29), *мышлѣниє(м)* (54), *ѡбєцаниє* (55), *писаниє* (323), *погрєбѣниє* (204), *разграблѣниє* (329 зв.), *слоужєниє* (304), *спасѣнию* (41 зв.), *оутєшѣниє* (21), *цєлованиє* (37), *чтѣниє* (36 зв.), *ядѣниє* (50 зв.) та інші.

2. Наявність закінчення **-аго** у родовому відмінку однини чоловічого і середнього роду членних прикметників, прикметникових займенників, дієприкметників: *блажєнаго* (2, 19), *виучєнаго* (326 зв.), *здороваго* (301 зв.), *многаго* (327), *могущаго* (12), *ѡсѹжєнаго* (326 зв.), *плотнаго* (327), *полнаго* (40), *рожєнаго* (43), *сухаго* (105), *таковаго* (52), *торговаго* (327), *тѣрпѣливаго* (218), *оубогаго* (19), *оукрашєнаго* (51 зв.) та інші.

Проте це закінчення значно поступається перед флексією **-ого** в однотипних словах.

3. Наявність у 2 особі однини теперішнього часу і майбутнього простого часу закінчення **-єши, -иши**: *бѹдєши* (2, 62 зв.), *видиши* (360), *жнєши* (360), *погубиши* (37), *прєложиши* (37), *слышиши* (31 зв.). Також і перед постфіксом **-сѧ**: *боишисѧ* (360), *надѣєшисѧ* (33 зв.), *объєдаєшисѧ* (50 зв.). Однак, такі закінчення є рідкісними, переважають тут народнорозмовні

-єшь, -ишь, -єшьсѧ, -ишьсѧ: *пытаєшь* (55 зв.), *любишь* (35), *боишьсѧ* (322) та інші.

4. Порівняно часте вживання стягнених форм аориста, зокрема у 1 особі однини та 3 особі множини: *бєгохъ* (321 зв.), *вмєта(х)* (там же), *нача(х)* (49), *писа(х)* (51), *познахъ* (там же), *поидохъ* (321 зв.), *похвати(х)* (323), *привєдохъ* (там же), *прияхъ* (4 зв.), *процвитохъ* (9), *рєкохъ* (318), *сотвори(х)* (5, 49), *творѣ(х)* (323), *чини(х)* (321 зв.); *быша* (318), *вбєгоша* (4 зв.), *воздаша* (68 зв.), *засыпаша* (10 зв.), *купиша* (339 зв.), *начаша* (10 зв.), *приидоша* (там же), *свѣсиша* (4 зв.), *сотвориша* (там же), *оувидѣша* (339 зв.) та інші. Використання форм аориста у Четьї, як і в інших пам'ятках релігійного змісту, є цілком природним явищем. Воно свідчить про книжний стиль пам'ятки. Однак, як показує аналіз, у пам'ятці панівними є форми перфекта з допоміжним дієсловом **быти** і без нього, причому з перевагою останніх. Наприклад: *што нѣколи поустилъ єси сквозѣ сєбє изрлѧ* (127), *и в тотъ ча(с) поскочилъ єсми к тому, хто ми былъ далъ тыи книги* (49 зв.), *змуровалъ собѣ камѣниє(м) мало мѣстьцє* (5), *мти жє алєксѣєва завѣсила ѡконца полатьı своєє запонами* (151), *стрѣтилъ єсми* (55 зв.), *вєрноулъ* (322 зв.), *вибєглъ* (49), *втѣшилъ* (322 зв.), *выгналъ* (18), *заградила* (56 зв.), *задавилъ* (33 зв.), *заплакалъ* (45), *ѡбєцалъ* (16), *ѡхопила* (15 зв.), *побоѧлъсѧ* (55 зв.), *подивилсѧ* (54 зв.), *пониклъ* (59), *посадилъ* (17 зв.), *порадили* (18), *розмѧкчилъ* (55 зв.), *слоухалъ* (321 зв.), *оустоупила* (49) та багато інших.

5. Наявність форм імперфекта: *воздыхашє* (359 зв.), *вѣдашє* (2), *давашє* (2 зв.), *исхожашє* (150), *лєжашє* (4), *ѡбхожашє* (68 зв.); *бояхꙋсѧ* (4), *дрыжаху* (9 зв.), *живѧху* (4), *исполнѧхоусѧ* (10 зв.), *прєлєжахꙋ* (10 зв.), *содрыгахоусѧ* (144) та інші.

6. Вживання активних дієприкметників теперішнього часу з суфіксами **-ящ, -ющ**: *горѧщєє* (72 зв.), *горѧщии* (17 зв.), *горѧщими* (4 зв.), *исходѧщꙋю* (11), *моутѧщꙋю* (38 зв.), *смєрдѧщаго* (2), *стоѧщи(м)* (61 зв.), *хотѧщи* (5 зв.), *гибнꙋщѫю* (2), *жєлающѫю* (2), *плачющи* (14 зв.) та інші.

7. Наявність дієприкметників теперішнього часу на **-а, -я**, що виконують функцію дієприслівників. Наприклад: *выимая* (41), *клича* (57), *крєстѧсѧ* (332 зв.), *махая* (там же), *мога* (175), *мока* (5), *ѡблєгчиваѧ* (41), *повабливая* (57), *позирая* (там же), *помагаѧ* (41), *потрясывая* (57), *похваляѧ* (54 зв.), *смотрѧ* (там же), *оузнимая* (57) та інші.

Книжна церковнослов'янщина позначилася і на лексичному складі пам'ятки. Мова її рясніє церковнослов'янськими словами і виразами. Найбільше серед них іменників та дієслів. Це, зокрема, слова з неповноголосними формами **ра, ла, рѣ, лѣ**, з початковим **ра**, префіксами **воз-, со-, раз-, рас-**, суфіксами **-тель, -єниє**, звукосполученням **жд, щ(шт)**: *власъ, врѣмѧ, гласъ, градъ, прахъ, возрастъ, оузрастъ, бєзмєзникъ, оусєкновѣниє, блговєщєніє, здравиє, благословєниє, прєображѣниє, оуспѣниє, оусєкновѣниє, братоубийство, прєдатєль, сотворитєль, добродѣтєль, прєдокъ, прєдотєча, владыка, владичица, чадо, крщєньє, сотворѣньє, погрѣбѣниє, лицємѣриє, разоумъ, помощь, пища, истина, надєжда, животъ, чрѣво, имѣниє, бгдать, смрадъ, кладязъ, овощь, млѣко* та багато інших. Досить рельєфно відбиті у Четьї й дієслова. Тут можна назвати хоча б такі, як: *воздати, воздыхати, возрѣти, вразумѣти, воздвигатисѧ, исходити, ѡтвєщати, работати, ражати, разумѣти, сотвори-*

ти, содрыгатисѧ, благословити, ѡбратитисѧ, прєвратити, вопити, сокрыти, сокроушити та інші.

Значно рідше трапляються церковнослов'янізми серед інших частин мови. Серед прикметників тут подибуємо такі слова, як *благий, блажєный, смрадный, нєтлѣний, храборъ, єдиночадый, єдинородный, разоумный* та інші; серед прислівників — *вопрєки, безлєпа, благо, лєпо, присно;* серед займенників — *азъ, сицъ, єликъ;* серед сполучників — *акы, ащє, дабы, єгда, како;* серед прийменників — *прєждє, прєдъ, сквозѣ;* серед вигуків — *оувы* та інші.

Досить багато в аналізованій пам'ятці книжних фразеологізмів: *хвалоу воздавати* у значенні "прославляти", *отвѣтъ воздати* у значенні "відповісти", *быти в пєчали* — "скаржитися, бажаючи викликати співчуття", *на оумѣ помыслити* — "подумати", *любовъ мѣти* — "дружити, жити мирно", *исцѣлѣниє подати* — "вилікувати", *попєчѣниє имѣти* — "піклуватися", *млтвоу творити* — "молитися", *вчинити пѣснь* — "заспівати" та інші.

Однак, незважаючи на авторитет церковнослов'янської мови та віру в її недоторканість, відбувається наступ на неї української писемної мови, яка зазнавала щораз більшого впливу розмовної мови. Риси народнорозмовної мови досить рельєфно простежуються у Четьї майже на всіх рівнях, але найвиразніше у фонетиці, морфології й лексиці.

На фонетичному рівні риси живої народної мови виявляються у таких елементах:

1. У широкому вживанні повноголосних форм **оро, оло, ере**. Наприклад: *бороню* (50 зв.), *ворога* (26, 49), *вороги* (39), *вороговъ* (17, 305, 308, 355), *ворогомъ* (291 зв.), *ворогъ* (296 зв.), *ворота* (324, 324 зв.), *из города* (31), *городовыє* (71), *городовыи* (327 зв.), *городовыхъ* (41), *городомъ* (48), *городская* (327), *горожанє* (61), *горожанъ* (55 зв.), *заборало* (82, 126), *заборонѧю* (50 зв.), *здоровoго* (301 зв.), *поро(ж)ни(х)* (367), *порожънєго* (306 зв.), *порожъними* (353, 370 зв.), *порохъ* (31, 375), *посоромєлсѧ* (45), *посоромѧйтєсѧ* (43 зв.), *сорома* (23, 58 зв.), *соромотноє* (323 зв.), *соромѣйсѧ* (161), *сторожи* (44 зв., 358 зв.), *сторожъ* (340 зв.), *д̃ стороны* (375), *на сторону* (348), *у сторона(х)* (364 зв.), *хоробрость* (140), *хоробрыи* (39), *хоробрыми* (39); *володѣти* (52), *волосы* (373), *голова* (23 зв.), *головоу* (59, 347), *на головѣ* (337 зв.), *голодомъ* (337 зв.), *голосомъ* (57, 375 зв.), *голосъ* (321 зв.), *долони* (52 зв., 126 зв.), *золота* (31), *колодєзь* (16 зв.), *молодєцкая* (55 зв.), *молодєцкоє* (54 зв.), *молодєцъ* (57), *молодии* (371 зв.), *молодость* (58 зв.), *молодца* (54), *молодый* (374), *молодыми* (43 зв.), *з оболока* (52 зв.), *ѡболокъ* (372), *на ѡболоцє(х)* (373 зв.), *ѡболокшєсѧ* (293 зв.), *полокахѹ* (342 зв.), *поломѧ* (304), *холопъ* (320); *бєрєгъ* (54), *дєрєво* (250 зв.), *напєрєдъ* (317 зв.), *ѡстєрєгаймосѧ* (296 зв., 336 зв.), *пєрє(д)* (360), *пєрє(ж)//пєрєжъ* (41, 327 зв.), *пєрємолчали* (42), *сєрєдина* (56 зв.), *стєрєгоу(т)* (336), *оумєрєти* (361, 367), *чєрєда* (174), *чєрєсъ* (46 зв.) та інші.

Повноголосні форми домінують у пам'ятці. У порівнянні із неповноголосними формами вони виступають частіше. До окремих з них можуть вживатися слова з неповноголосними формами, які слід розглядати як данину давній писемній традиції. Пор.: *голосъ* і *гласъ*, *ворогъ* і *врагъ*, *дєрєво* і *дрєво*, *голова* і *глава* та інші. Проте більшість із наведених слів виступає лише у повноголосних формах (*бороню, городовыє, заборало, молодость, чєрєда* та інші).

Кілька разів у Четьї засвідчені форми з **ро** замість **оро**, які треба розглядати як запозичення з польської мови. Це *въздровливали* (72 зв.), *оуздровилъ* (103 зв., 301), *оздровлѧхоу* (154 зв.).

2. У наявності звука **ж** замість **жд** на місці давнього звукосполучення **dj**: *вижю* (360 зв.), *госпожа* (62 зв.), *ѡспожи* (47 зв.), *госпожю* (46), *ѡт жажи* (50 зв.), *жажющимъ* (302), *мєжи* (26), *мєжисобного* (47), *надєжю* (48), *нарожѣниє(м)* (17 зв.), *нарожѣния* (52), *нахожѣния* (47 зв.), *нєнавижю* (292), *нужа* (40 зв.), *ис нужєю* (5), *ѡдєжи* (326 зв.), *ѡсоужєнъ* (327 зв.), *нє ѡсоужайтє* (304 зв.), *пєрєжє* (322), *прирожѣнія* (54 зв.), *промєжи* (71 зв.), *рожєнаго* (43), *рожєство* (13 зв., 38 зв.), *рожѣния* (7 зв.), *стражющим* (13) та інші.

Варто зауважити, що лише деякі з цих слів можуть виступати у формі зі звукосполученням **жд** (*надєжю* і *надєждю*, *одєжа* і *одєжда*, *ѡсоужєнъ* і *осоуждѣниє*).

3. У вживанні звука **ч** замість церковнослов'янського **шт** (графічно **щ**) на місці давніх звукосполучень **tj**, **kt**: *в кучи* (14), *кучю* (там же), *молѧчосѧ* (16), *до ночи* (20), *ночью* (71 зв.), *нємочныі(х)* (72 зв.), *ѡтвєча(л)* (55 зв.), *ѡ(т)вєчали* (61), *ѡтвєчати* (351 зв.), *ѡтвєчаю* (45), *помочи* (52, 52 зв.), *помочникъ* (39), *помочницю* (50), *помочь* (20, 52 зв.), *проклинаючо* (49), *радѹючѡсѧ* (92, 98), *свѣча* (40), *славѧчо* (17), *слышачо* (51 зв.), *тисѧчєи* (213), *хочєть* (31), *хочє(ш)* (58 зв.), *хочѹ* (55) та інші.

У Четьї панівними є, з одного боку, слова, у яких виступає церковнослов'янське **шт** (у дієприкметниках теперішнього часу із суфіксами **-ящ (-ящ)**, **-ущ (-ющ)**, з другого, слова із східнослов'янським **ч** (у дієприслівниках теперішнього часу на **-чо**).

4. У наявності звукосполучення **ро** на початку слів, а також префіксів **роз-**, **рос-**: *ровно* (374), *розоума* (326 зв.), *розоумъ* (22), *розбиваютъ* (44, 44 зв.), *розвѧзати* (31 зв.), *розлучать* (371 зв.), *розмысливъ* (326 зв.), *розмысли(т)сѧ* (55), *розмышлѣньи* (59 зв.), *розольєтсѧ* (371 зв.), *роскаимосѧ* (348 зв.), *роскаѧтисѧ* (329 зв.), *сѧ роскаѧлъ* (329 зв.), *росписана* (332 зв.), *роспѧли* (323 зв.), *роспѧтъ* (328 зв.), *ростуживсѧ* (14) та інші.

5. У вживанні початкового **о** замість церковнослов'янського **є**. Наприклад: *ѡдва* (4, 58), *одви* (20 зв.), *ѡдина* (360), *ѡдино* (363), *ѡдиноє* (361 зв.), *ѡдиноу* (356 зв.), *ѡдинъ* (2 зв., 40, 43 зв., 49, 26), *ѡдиньи* (364 зв.), *однимъ* (322 зв.), *ѡдномѹ* (49), *однои* (321), *ѡднословиє* (65 зв.), *ѡднѹ* (50 зв.), *олєнє* (287), *ѡлѣя* (298 зв.) та інші. Слова з початковим є рідкісні.

6. У наявності другого повноголосся: *бєрємѧ* (360), *вєрємєни* (52), *молонья* (250), *з оболока* (там же).

7. Привертають увагу численні слова з гіперичним "оканням": *бораны* (171), *бораньєю* (там же), *двожды* (6), *єроусолимъ* (200), *Лазорѧ* (321 зв.), *Лазорю* (322), *роспадолосѧ* (169), *сотона* (324 зв.), *оудолѧимосѧ* (210) та інші.

Як зазначають дослідники[26], ця фонетична риса властива правобережнополіським говіркам, точніше нижньонадприп'ятським.

8. У вживанні **у(ю)** на місці **ж(ѭ)**: *моужа* (49), *моу(ж)* (326 зв.), *роукамє* (16), *роуки* (44 зв.), *дроугоую* (95 зв.), *розблоудиласѧ* (174), *имаю*

---

[26] Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті//Діалектологічний бюлетень.— К., 1961.— Вип. 8.— С. 21—23; Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— К., 1980.— С. 59.

(251), *напишю* (42 зв.), *моєю* (96 зв.), *смєртью* (251), *вѣдаю* (201), *моукѹ* (50 зв.), *мѹчитєль* (61) та багато інших.

9. У наявності звукосполучень **ги, ки, хи** замість церковнослов'янських **гы, кы, хы**: *вбогихъ* (47), *вбогимъ* (304, 334 зв.), *дроуги(х)* (123), *с туги* (321), *многими* (292), *погибла* (119), *всяки* (209), *всѧкии* (213 зв.), *вєлики* (191), *помочники* (48 зв.), *празники* (210 зв.), *ри(м)скимъ* (36), *пророки* (38), *м҃чнки* (38), *дочьки* (17 зв.), *хитростью* (226), *хижицоу* (149 зв.), *хитрого* (320), *грєхи* (292) й інші.

Оскільки у Четьї, як і у Крехівському Апостолі, не засвідчено жодного випадку з написанням **гы, кы, хы**, що свідчило б про сплутування **ы** з **и**, то, на думку І. Огієнка[27], звукосполучення **ги, ки, хи** треба прийняти за **гі, кі, хі** й розглядати їх як діалектну рису, властиву північноукраїнським говорам. Підтвердженням цього є дані Атласу української мови (т. 1, карта 21; т. 2, карта 20).

10. У вживанні **ь** на місці ненаголошеного **и** у церковнослов'янській мові: *арья* (107), *дьявола* (33 зв.), *хр(с)тьяньскимъ* (34), *максимьянъ* (35 зв.), *хр(с)тьяны* (34), *захарьи* (38), *пьянствє* (50), *пьянства* (47), *пьянъ* (50) та інші.

Особливо часто **ь** на місці **и** виступає в формах 2 особи однини і множини дієслів наказового способу, а також у частці **ли**: *боудь* (44, 55, 109), *избавь* (81, 91), *помысль* (280 зв.), *призрь* (149 зв.), *видьтє* (26 зв.), *обидьтє* (70 зв.), *послышьтє* (97), *размысльтє* (140), *видали ль* (86), *возмогѹ ль дєй* (54) та інші.

11. У вживанні початкового **у** на місці церковнослов'янського **ю**: *оулиянъ* (248 зв.), *оуности* (62 зв.), *оуноша* (39, 57, 89), *оутро* (62 зв.), *оуродивый* (46).

12. Зміна церковнослов'янських звукосполучень **ръ, рь** в **ры**: *грытань* (83 зв., 305 зв.), *дрыжаху* (9 зв.), *задрыжа(л)* (45), *крывава* (44, 45), *крывавоє* (355), *крыєть* (44), *покрытисѧ* (45 зв.), *содрыгахоусѧ* (144) та інші. Ця риса характерна для української та білоруської мов, у російській мові тут виступає звукосполучення **ро**.

13. Зміна **у** на **в** (ў) та етимологічного **в** на **у**. Ця фонетична риса засвідчена у Четьї дуже великою кількістю прикладів: *вбити* (59 зв.), *вбогихъ* (47), *вбогимъ* (288 зв., 295 зв., 304, 334 зв.), *вгодити* (299 зв.), *вгодна* (8 зв.), *въгодивъшими* (13 зв.), *вгодникъ* (305 зв.), *вгожаймо* (340), *вготовали* (328), *вдарилъ* (59), *вдаритсѧ* (54), *вжасайсѧ* (11 зв.), *вжє* (16, 25, 335, 357), *вжищє* (4 зв.), *вжищємъ* (там же), *вказалисѧ* (327 зв.), *вказалъ* (17 зв.), *вкусила* (18), *вмочилъ* (31), *впаси* (44), *нє впиваитєсѧ* (19, 50), *врадовалъсѧ* (55), *вродивымъ* (45 зв.), *вста* (304), *во втробє* (48), *втѣхо* (44, 99 зв.), *втѣшилъсѧ* (322 зв.), *вчєникомъ* (198), *вчилъ* (44), *вчинити* (5 зв.), *вчиниласѧ* (53), *вчинкѹ* (54 зв.), *вчить* (305 зв.), *в҃чнков* (45), *в҃чнки* (311), *вшима* (12); *оудова* (16), *оузлила* (114), *оузрослъ* (38 зв.), *узѧли* (196), *оукратцє* (322), *оусталъ* (24), *оусхочємъ* (302) та багато інших. Для російської мови це явище не характерне, воно властиве лише українській та білоруській мовам.

14. Втрата початкового **г**: *ѡсподари* (53 зв.), *ѡсподаръ* (319 зв.), *ѡсподаръско(м)* (39), *осподаръскъ* (98), *ѡсподарю* (57, 80 зв., 126), *ѡсподарѧ*

[27] Огієнко І. Українська літературна мова...— С. 375.

(320), *ѡсподинє* (244 зв.), *ѡсподинъ* (97 зв.), *оспожє* (47 зв., 51 зв., 112), *ѡспожи* (47 зв.) та інші.

15. Часткова втрата початкового **и**: *съ єрѣи* (16), *єрѣємъ* (15 зв.), *єр(с)лима* (20), *зѧславъ* (236 зв., 23), *маємъ* (367), *маю* (128 зв.), *ѡсифъ* (325), *сповєдали* (20 зв.), *сповєдати* (36 зв.), *сповєдаю* (33 зв.), *юда* (202 зв.), але *излєчити* (127 зв.), *имамъ* (152 зв.), *имѣють* (30 зв.), *имаємъ* (332 зв.) й інші.

16. Наявність **х** на місці **к**: *нихто* (31, 351 зв.), *нѣхто* (13 зв.), *хр(с)тилсѧ* (256), *хр(с)тьянє* (201, 26 зв.), *хр(с)тьяньскоє* (54 зв.), *хр(с)тьяньство* (54), *хто* (14, 30, 33, 100 зв., 200 зв., 328 зв.) та інші.

17. Наявність **я** у середині слів замість **а** для усунення міжскладового зіяння: *дємєнтияна* (40 зв.), *дъяво(л)* (18, 207), *патриярха* (14), *патриярхъ* (20 зв., 46 зв.), *хр(с)тьянє* (20, 20 зв.), *хр(с)тьяньскоє* (54 зв.), *хр(с)тьяньство* (54) тощо. Лише зрідка трапляються форми з **а** у середині слова: *диавол* (20 зв.), *акаании* (43 зв.) за давньою книжною традицією.

18. Спрощення у групах приголосних: *бѣзна* (206 зв.), *бѣзнѹ* (271), *позно* (153 зв.), *празники* (210), *празникъ* (20 зв., 52), *празновали* (210 зв.). Однак досить часто трапляються випадки, де спрощення у групах приголосних не відбулося. Наприклад: *чєстно, радостно, мѣстьцє, чєстныи(х), радостныи* (41, 53 зв.) та інші.

19. Вживання **о** після шиплячих на місце **є**: *вшолъ* (308), *вжищо* (320), *жона* (14 зв., 15), *жона(м)* (329), *жонѣ* (320 зв.), *ничого* (119 зв.), *нѣчого* (356 зв.), *ис пєчоры* (322), *породившой* (4), *пришолъ* (288 зв.), *члвчой* (44 зв.), *чого* (333), *чотыри* (31 зв.). Прикладів з **е** після шиплячих порівняно небагато, причому здебільшого вони вживаються паралельно з формами на **о** після шиплячих: *жєноу* (14 зв.), *жєнѣ* (320 зв.), *чєломбитьє* (52) та інші. Літера **о** на місці **є** після шиплячих частіше виступає у дієприкметниках активного стану теперішнього і минулого часу чоловічого роду називного відмінка множини, що виконують уже функцію дієприслівників: *аркучо* (366), *бєсѣдоуючо* (306 зв.), *видѧчо* (344), *написавшо* (356), *нєслоухаючо* (333 зв.), *нєходѧчо* (300), *проклинаючо* (49), *славѧчо* (17), *слышачо* (51 зв.), *ставшо* (306), *оуставшо* (374) та інші. У написанні **о** замість **є** треба вбачати ствердіння шиплячих. Зміна **є** в **о** після шиплячих у дієприслівниках фіксується вже українськими грамотами з території Волині XV ст. Наприклад: *осмотрѣвшо* (ССУМ 2, 95)*, *смотрѣвшо* (ССУМ 2, 365).

20. Вживання префікса **з-** та прийменника **з**: *збєроуть* (28), *збєрутсѧ* (294 зв.), *збирала* (16 зв.), *збиратисѧ* (22 зв.), *збираютсѧ* (39), *зборъ* (48 зв.), *згорѣла* (50), *зжалѣтисѧ* (52), *здѣ* (35, 46 зв.), *зжалѧтьсѧ* (52), *зломилъ* (71), *змагалъ быхсѧ* (13), *зышо(л) з горы* (320), *змо̆ровалъ* (5), *оузбоудовали* (5), *з багатыми* (354 зв.), *пустити з горы* (32) та інші.

21. Усунення збігу голосних у середині слова шляхом контракції: *аврамъ* < *авраамъ* (14), *гаврилъ* < *гаврииль* (37), *данила* < *даниила* (72 зв.), *иса-ка* < *исаака* (14) та деякі інші.

22. Наявність твердого **р**: *врадити* (323), *затраслосє* (20), *назаранина* (13, 17), *ратуйте* (294). Це фонетичне явище фіксують вже українські пам'ятки XV ст., переважно з території Волині: *дворанинъ* (ССУМ 1, 290), *дворанина* (там же), *декабра* (ССУМ 1, 292), *сентебра* (ССУМ 2, 338). Часто трапляється воно і в Крехівському Апостолі, а також у па-

* Список умовних скорочень див. у кінці статті.

м'ятках XVI—XVII ст., що походять з території Полісся: *ура(д)* (КА 294), *з мора* (КА 152), *порадок* (КА 352), *ратуйтє* (КА 294), *вра(д)у* (ККПС 57), *писара* (ККПС 65), *манастыра* (ККПС 125) та інші. Ця фонетична риса є типовою для поліських говорів (див. АУМ, т. 1, карта 127, 128; т. 2, карта 115, 116). Домінуючим у Четьї, однак, є м'яке **р**, що зумовлено церковнослов'янською книжною традицією: *боурю* (321 зв.), *вєчєрѧти* (320), *говорю* (64 зв.), *морю* (22 зв.), *панамарѧ* (6 зв.) та інші.

23. Вживання **ф** на місці **хв**: *волфъ* (179).

24. Наявність **н** замість **м**: *нитрополии* (286 зв.), *нитрополитъ* (98), *онофоромъ* (46), *онофоръ* (107 зв.).

Досліджувана пам'ятка містить і цілий ряд морфологічних особливостей народнорозмовної мови. На увагу звслуговують такі:

1. Часте вживання в іменниках середнього роду колишніх основ на -jŏ суфікса **-ьj** замість **-ij** у церковнослов'янській мові: *бєзаконьє* (323 зв.), *бєзоумьє* (58 зв.), *дарованьє* (326 зв.), *житьє* (355, 359 зв.), *житью* (359 зв.), *у житьи* (307 зв.), *житьє(м)* (330), *имѣнью* (340), *имѣнья* (340 зв.), *исповєданьє*(м) (330), *наруганьє* (323 зв.), *питья* · (15, 299 зв.), *на подєржаньє* (49 зв.), *пєрєстатья* (43 зв.), *творєньє* (206 зв.), *чєломбитьє* (52) та багато інших.

2. Наявність закінчення **-у** на місці **-а** в іменниках чоловічого роду колишніх основ на **-о** та закінчення **-я** на місці давнього -є в іменниках чоловічого роду колишніх основ на приголосний: *вчинкоу* (54 зв.), *вѣтроу* (64), *голодоу* (207 зв.), *дароу* (14), *задоу* (256), *закону* (166), *запахоу* (111 зв.), *клопотоу* (47), *полку* (73 зв.), *скарбоу* (53 зв.), *часоу* (40), *камєня* (139) та інші.

3. Наявність в іменниках чоловічого роду колишніх основ на -ŏ, -jŏ та на приголосний флексії **-овъ** у родовому відмінку множини на місці чистої основи, засвоєної від іменників давніх основ на **-й**: *апостоловъ* (319 зв.), *архангловъ* (111), *бговъ* (54 зв., 55), *болвановъ* (55), *вороговъ* (17), *въздуховъ* (43), *вѣковъ* (43), *гадовъ* (378), *городовъ* (250), *грєховъ* (45), *даровъ* (52 зв.), *дновъ* (10 зв., 14 зв.), *домочадцовъ* (70 зв.), *дховъ* (150 зв.), *єрєтико(в)* (41 зв., 44), *жидовъ* (320 зв.), *злодѣєвъ* (19 зв.), *козловъ* (15 зв.), *мєртвицовъ* (119), *мужо(в)* (49, 89, 97), *ѡвощовъ* (14), *плємѣнниковъ* (135 зв.), *поклоновъ* (34), *прєстоловъ* (111), *сильниковъ* (41), *сирофимовъ* (209 зв.), *сторожовъ* (145), *хулниковъ* (48 зв.) та інші.

4. Широка фіксація закінчення **-ого** у родовому відмінку однини членних прикметників, порядкових числівників, прикметникових займенників та дієприкметників чоловічого і середнього роду замість закінчення **-аго**, характерного для церковнослов'янської мови: *бєзначальнoго* (43), *божєствєного* (327 зв.), *босого* (19), *бѣдного* (там же), *вєликого* (53 зв.), *всѧкого* (41 зв.), *голодного* (19), *доброго* (327 зв.), *дъяволъско(г)* (18 зв.), *жадного* (19), *злого* (49 зв.), *змииного* (41 зв.), *копєйного* (57 зв.), *кр(с)тного* (327), *людско(г)* (58 зв.), *мєжисобного* (47), *нагого* (19), *нємощного* (15), *ѡканного* (327), *раиского* (18 зв.), *распѧтого* (61 зв.), *самого* (42), *солнєчно(г)* (61 зв.), *странного* (45), *хитрого* (320), *хоудого* (19), *црьского* (41 зв.), *чєтвєртого* (42), *члвколюбивого* (62 зв.), *ч(с)тного* (52) та багато інших. У досліджуваній пам'ятці форми з **-ого** значно переважають форми з **-аго**.

5. Витіснення церковнослов'янських закінчень **-еши, -иши** у 2 особі однини дієслів теперішнього часу або простого майбутнього народнорозмовними флексіями **-ешь, -ишь**: *будєшь* (323, 350 зв.), *воскрєсишь* (35),

готовишъ (303 зв.), *грозишъ* (55 зв.), *даєшъ* (19), *дєржишъ* (49), *жєдаєшъ* (211), *имєшъ* (50), *любишъ* (351 зв.), *пишєшъ* (340), *пытаєшъ* (55 зв.), *сєдишъ* (350 зв.), *творишъ* (319), *хочєшъ* (54 зв.) та інші.

Закінчення **-єшь, -ишь** зберігаються і перед постфіксом **-сѧ**: *боишъсѧ* (322), *взываєшъсѧ* (337 зв.), *облєнишъсѧ* (350 зв.) та інші.

6. Вживання м'якого кінцевого **ть** у дієсловах 3 особи однини і множини теперішнього і майбутнього простого часу на місці твердого **тъ** у церковнослов'янській мові: *блазнить* (35 зв.), *блюдєть* (351 зв.), *видить* (54), *горить* (40), *горъдить* (52 зв.), *готовить* (351 зв.), *жадаєть* (52 зв.), *застꙋпаєть* (47), *изъєдѧть* (183), *имѣєть* (53 зв.), *ищють* (53), *любить* (40 зв.), *любѧть* (351 зв.), *навєстить* (14), *начнєть* (55 зв.), *ѡкликиваютъ* (55 зв.), *ѡпочиваєть* (43 зв.), *ѡ(т)ходять* (40), *пишєть* (54), *помолить* (52 зв.), *поновлѧєть* (20 зв.), *празноують* (350 зв.), *приходить* (там же), *розбивають* (44, 44 зв.), *стєрєгоуть* (168), *стоять* (49), *тєрпить* (40 зв.), *хвалѧть* (15), *чинить* (53 зв.), *чтоуть* (350 зв.) та інші.

7. Широке використання дієслівних форм 1 особи множини наказового способу на **-мо, -мъ** на місці церковнослов'янської **-мы**: *боудмо* (19 зв., 293), *вгажаймо* (332), *вєличаймо* (51 зв.), *видмо* (52), *возвєличьмо* (84 зв., 329), *нє воздаймо* (47 зв., 293), *воздихаймо* (325 зв.), *не впиваймосѧ* (50, 33 зв.), *вѣдаймо* (24), *вѣроуймо* (176), *вѣрьмо* (132 зв.), *готовмосѧ* (329), *даймо* (73, 291), *идѣмо* (50 зв.), *милꙋймо* (331), *навчаймо* (357), *нє ѡбъєдаймосѧ* (50 зв.), *ѡстєрєгаймосѧ* (299 зв.), *ѡчистьмо* (278), *пиймо* (300 зв.), *подьмо* (315 зв.), *покладаймо* (329), *покланѧймосѧ* (24), *приготовмосѧ* (291 зв.), *проклинаймо* (49 зв.), *просѣмо* (50 зв.), *прощаймосѧ* (331), *пытаймо* (112), *радоуймосѧ* (351 зв.), *розумѣймо* (46 зв.), *роскаймосѧ* (348 зв.), *слоухаймо* (163), *станьмо* (11), *стоймо* (50), *оутѣшьмо* (308), *удаляймосѧ* (50 зв.), *воздєржѣмсѧ* (299 зв.), *нє дєржѣмъ* (299 зв.), *любѣмъ* (364), *нє минѣмъ* (19), *молѣмсѧ* (329), *накормимъ* (19), *пойдѣмъ* (296 зв.), *поклонѣмсѧ* (25 зв., 329), *похвалѣмъ* (329), *пристоупѣмъ* (28), *спєшѣмъ* (291), *нє стыдѣмсѧ* (24 зв.), *хвалѣмъ* (51 зв.) та багато інших.

8. Наявність у дієсловах минулого часу чоловічого роду живомовних форм з суфіксом **-въ** на місці церковнослов'янського **-лъ**: *видѣвъ* (321 зв.), *вставъ* (11 зв.), *вчинивъ* (14), *вырєзавъ* (50), *доуноувъ* (335 зв.), *ѡсоудивъ* (294 зв.), *побєдивъ* (330 зв.), *покропивъ* (50), *постивъ* (307 зв.), *призвавъ* (55 зв.), *творивъ* (335 зв.), *тєрпѣвъ* (56 зв.), *оуставъ* (2) та інші.

Досить поширеними у пам'ятці є також форми минулого часу чоловічого роду з суфіксом **-въ** та постфіксом **-сѧ**: *знамєнавсѧ* (59), *кр(с)тивсѧ* (20), *лишивсѧ* (75 зв., 307), *наполнивсѧ* (58), *насытивсѧ* (32 зв.), *приближивсѧ* (75 зв.), *нє простивсѧ* (337 зв.), *ростужився* (14), *сполнивсѧ* (25 зв.), *оумилосєрдивсѧ* (68 зв.) та інші.

Як народнорозмовні треба розглядати також форми дієслів минулого часу чоловічого роду без суфікса **-лъ**, які засвідчені у словах *влѣзъ* (11 зв.), *простєръ* (12 зв.), *рєкъ* (102) і які згодом стали визначальною формою всіх східнослов'янських мов.

9. Часта фіксація дієприкметникових форм на **-чи, -вши** замість книжних церковнослов'янських на **-че, -вше**, що виступають у функції дієприслівників: *бєроучи* (2 зв.), *боудоучи* (41), *вѣроуючи* (200), *гниючи* (328), *говорѣчи* (72, 324 зв.), *дєржачи* (72), *ждоучи* (351), *завидѧчи* (57 зв.), *идꙋчи* (59), *лєжачи* (56 зв.), *любячи* (294), *мыслѧчи* (14 зв.), *позираючи* (331), *поючи* (331 зв.), *пьючи* (333), *проганѧючи* (16), *пытаючи* (16 зв.),

спсаючи (326), *спѧчи* (357), *хвалѧчи* (325), *чинѧчи* (73), *ядѧчи* (333); *минувши* (5 зв.), *повивши* (16), *слышавши* (37), *стрѣвши* (37 зв.), *стꙋпивши* (16 зв.), *услышавши* (37 зв.), *оуставши* (374) та інші.

Також з постфіксом **-сѧ**: *вдалѧючисѧ* (330 зв.), *каючисѧ* (330 зв.), *молѧчисѧ* (321, 322), *ѡбоимаючисѧ* (324 зв.), *хвалѧчисѧ* (57 зв.) та інші.

Досліджувана пам'ятка насичена народнорозмовними словами та виразами, оформленими за фонетичними і морфологічними особливостями української мови. Найширше представлені тут дієслова, що позначають різноманітні дії та процеси. Більшість із них і нині активно побутує в українській мові — літературній або діалектній: *валѧтисѧ* (340), *вдаритисѧ* (54), *врѣзати* (57 зв.), *вбити* (59 зв.), *вѣяти* (20 зв.), *вчитисѧ* (69), *гнѣватисѧ* (8, 55 зв.), *нє годитсѧ* (14), *годовати* (96 зв.), *готовити* (164 зв.), *готовитисѧ* (218 зв.), *дбати* (293 зв.), *дивитисѧ* (61 зв.), *сѧ допытати* (20 зв.), *дотисноутисѧ* (20 зв.), *доткнꙋтисѧ* (321), *заборонятi* (50 зв.), *задавити* (33 зв.), *закопати* (45 зв.), *заходити* (про сонце) (22 зв.), *збирати* (16 зв.), *збирати бгатьство* (13), *збиратисѧ* (22 зв., 39), *змꙋровати* (5), *казати* (105 зв.), *кажи* (33 зв.), *коритисѧ* (58 зв.), *клѧстисѧ* (5 зв.), *лити* (7 зв.), *лишитисѧ* (327 зв.), *минути* (про час) (327 зв.), *мутити* (322), *насытитисѧ* (32 зв.), *обвити* (32 зв.), *ѡбъєдатисѧ* (50 зв.), *орати* (70), *охопити* (15 зв.), *повѣситисѧ на шии* (16), *погнѣватисѧ* (57 зв.), *подивитисѧ* (3 зв.), *позавидети* (24), *покорити* (14), *повити* (16), *повитисѧ* (2 зв.), *подивитисѧ* (3 зв.), *позирати очима* (361), *побоѧтисѧ* (33, 55 зв.), *польяти* (328), *покропити* (50), *полюбитисѧ* (18), *помєркнути* (25), *породити* (18), *посоромити* (44), *помєркноути* (25), *порѣзати* (57 зв.), *попалити* (65 зв.), *попытати* (44 зв.), *посоромитисѧ* (43 зв.), *посыпати зємлю* (45 зв.), *потопити* (321 зв.), *потѣшити* (49 зв.), *поставити цєркву* (53 зв.), *похвалити* (31), *пощадити* (58 зв.), *привалити* (326), *привѧзати* (31), *прогнати* (54), *прогнѣвати* (329), *проколоти* (59 зв.), *прославитисѧ* (5), *простєрти* (33 зв.), *пытати* (112), *радити* (164 зв.), *рєгтати* (135 зв.), *розбивати* (44 зв.), *розвѧзати* (31 зв.), *ростужитисѧ* (14), *сказати* (45 зв., 72), *скинути* (57), *слухати* (350 зв., 351), *ставити цркви* (35 зв.), *стромити очи* (39, 118 зв.), *стругати* (63), *стєрпѣти* (323), *свѣдчити* (130 зв.), *схоронити* (26), *тужити* (14 зв., 49, 320), *увитисѧ* (14 зв.), *утишитисѧ* (59), *усмєхатисѧ* (340), *чути//чюти* (51, 355 зв.), *шептати* (350 зв.) та багато інших.

Пам'ятка фіксує й велику кількість іменників, характерних для розмовної мови: *вариво* — "варена їжа" (3), *господаръ* (348 зв.), *горниця* — "помешкання у верхній частині будинку" (99 зв.), *дѣтки* (14), *забороло* — "міська оборонна стіна" (82), *зачепка* — "перепона, перешкода" (43), *коло* — "колесо" (180), *клопотъ* — "безпорядок, війна" (47, 216), *крыниця* (118 зв.), *напасть* (327), нєбога (153), *пєкло* (108), *пєрєгины* — "долина" (127), *плюснянки* — "рід взуття" (100 зв.), *поворозъ* — "шнур" (207), *початокъ* (43 зв.), *прикладъ* (45), *просєцъ* — "прохач, бідняк" (148), *радощи* (37 зв.), *ризошвецъ* — "кравець" (226), *студєнєцъ* — "колодязь" (2 зв.), *чєрєда* — "стадо" (174) та багато інших.

Досить численними і різноманітними за будовою є у досліджуваній пам'ятці народнорозмовні прислівники: *бордзо* (45), *вдѧчно* (302 зв.), *голосно* (39 зв.), *даромъ* (330), *дивно* (45 зв.), *доловъ* (56 зв.), *завжьды* (44 зв., 346), *ласкаво* (30 зв.), *мало* (5 зв.), *нєвдѧчно* (340), *николи* (268 зв.),

нѣколи (41 зв., 127, 367 зв.), *ницъ* (11 зв., 72), *напєрєдъ* (317 зв.), *просто* (38), *прикро* (125 зв.), *сюды* (355), *тутъ* (320 зв.) та інші.

З інших частин мови тут можна назвати такі слова, що мають народнорозмовний характер, як: *я* (318 зв.), *тобѣ* (48), *хто* (51, 293, 294), *нихто* (332, 352), *ништо* (52), *такий* (52), *дроугий* (318 зв.), *иншиӣ* (288), *сєсь* (3), *собѣ* (2 зв.), *чи* (31, 366), *алє* (306, 363), *ажъ* (15 зв., 40), *бо* (51 зв., 328), *ачєй* (49 зв., 55), *коли* (16, 54, 337 зв.), *ажъбы* (54 зв., 328 зв.), *ано* (347 зв., 351 зв.), *абы* (57, 345 зв.), *змєжи* (51), *пєрєдъ* (55), *из* (2 зв., 50 зв.), *з* (320), *вигуки о црю* (30), *ѡ гѣмонє* (62), *горѣ мнє* (15), *ахъ мнѣ бѣдной* (249) та інші. Вживання цих й подібних слів надавало тексту народнорозмовного характеру, робило його зрозумілішим для читача.

Четья є цінною пам'яткою і в плані дослідження лексичної синонімії, яка засвідчена тут багато. Джерелами її виникнення є паралельне вживання книжних і народнорозмовних слів, східнослов'янських, зокрема українських, та іншомовних. Особливо широко представлена тут дієслівна синонімія. Серед синонімічних гнізд є такі: *крыница/студєнєцъ/колодєзь/ кладязъ; болєсть/болѣзнъ/нєдугъ/нємоцъ; зло/лихо/бѣда/лихота; година/врѣмѧ/часъ; бѣда/*горє/нужа/нужда; отроча/чадо/ *дѣтя; война/брань/валька; пєкло/адъ; смутокъ/туга; животъ/жизнъ/ житъє; горожанє/гражанє; молити/благати/просити/впрашати; радоватисѧ/вєсєлитисѧ/ликоствовать; ѡтвєчати/ѡтвєщати/ давати ѡтвєтъ; говорити/казати/глаголати/рєкти; дивитися/смотрѣти/ позирати очима; умєрти/умрѣти/прєставитисѧ/дати дшю свою в рꙋки бжии; чути/слухати/слышати; молитисѧ/творити молитву* та інші.

Знайшла відбиття у Четьї також прикметникова і прислівникова лексична синонімія. Про це можуть свідчити хоча б такі приклади: бѣдный/убогий/нищий; умный/розумный (разумный); болный/болѧщий/нєдужный/нємочный/нємощный/трудоватый; здоровый/здравъ; пєчальный/помрачєный/скорбный; нєправєдный/нєчєстивый/грѣшный; николи/никогда; вєльми/сильно; тутъ (ту)/здѣ; вєздє/всюду; коли/когда; вжє/южє та інші.

Привертає до себе увагу Четья й численними фразеологізмами, більшість з яких має розмовний характер. Наприклад: *слєзы пустити* — "заплакати" (44 зв.), *имѣти вальку* — "битися, боротися" (20, 29 зв.), *быти в тузѣ* — "тужити" (59 зв.), *дєржати гнѣвъ въ сєрдци* — "гніватися" (19), *всадити у тємницю* — "ув'язнити" (61), *чинити помъсту* — "мститися" (59 зв.), *дати дшю в руки бжьи* — "померти" (59 зв.), *головы своя сложити* — "полягти" (108), *вчинити хвалу* — "прославити" (47), *в грѣхъ упасти* — "згрішити" (174 зв.), *днъ ѡто дня* — "постійно" (16 зв.) та інші.

Досить широко використовується у досліджуваній пам'ятці такий стилістичний засіб, як порівняння. Найчастіше у ролі порівнянь виступають слова *голубъ, лєвъ, солнцє, вода, громъ, воскъ, камєнь, порохъ, труба, свинья* та інші, тобто всі ті слова, які властиві й народнорозмовній мові. Наприклад: *срєдѣ вєнца рука г(с)нѧ, а в роуцѣ єго яко голубъ* (31 зв.), *похвати(л) люѧ какъ лєвъ сильный козлѧ* (59), *пила жъ и(х) бысть яко воскъ* (34 зв.), *ѡнъ ка(к) твєрдый камєнь* (55 зв.), *твоя чєсть какъ порохъ въ ѡчью* (56); *сами [пьяницы] яко свиньѧ в лужи сѧ валѧю(т)* (340 зв.), *возсиялъ яко солнцє* (331 зв.) та інші.

Розмовного характеру надають Четьї численні народнорозмовні прислів'я і приказки, деякі із них у дещо зміненому вигляді вживаються у сучасній українській мові. Наприклад: *чимъ ч҃лчє сѣєшъ, тоєжъ и пожнє(ш)* (361) (пор. суч.: що посієш, те й пожнеш), *будємъ каждый стояти нази, ка(к) м҃ти родила* (371) (пор. суч.: голий, як мати родила), *д҃нь приходить яко а҃нгль, а нощь яко тать* (344 зв.), *оу добрѣ живу(т) оу скоупости прєбываю(т)* (340 зв.) та інші.

У пам'ятці засвідчено досить велику кількість власних назв, зокрема власних імен: *борис, глѣбъ, вышєславъ, володимиръ, зѧславъ, свѧтополкъ, ярополкъ//єрополкъ, мьстиславъ, ярославъ, всєволодъ, свѧтославъ, максимьянъ, д҃єдъ, мойсѣй, дмитрєй, иосифъ, июда, иродъ, лука, марко, матфѣй* та інші. На особливу увагу заслуговують власні назви типу *данило, євга, иванъ, никола, юда, якимъ* та інші, які втратили свій канонічний вигляд і набули живомовного українського звучання.

Кількість народнорозмовних фонетичних, морфологічних і лексичних рис, відбитих у Четьї, можна було б збільшити, але й наведені свідчать про те, що народнорозмовна стихія тут виступає досить відчутно. Проте основною у пам'ятці залишається ж таки книжнослов'янська (церковнослов'янська) стихія. Крім того, пам'ятка показує, що живомовні елементи майже усіх мовних рівнів поступово прокладали собі шлях у літературно-писемну мову, обмежували вживання старих норм церковнослов'янської мови, збагачуючи виражальні можливості останньої. Характерною ознакою Четьї, з одного боку, є дотримання книжної писемної традиції, з другого, намагання книжників надати церковнослов'янському тексту живомовного звучання і зробити його зрозумілішим для читача.

Четья містить чимало рис, властивих лише українській мові та її діалектам. До характерних рис української мови дослідники (О. Соболевський, М. Карпинський, В. Перетц, Ю. Карський, К. Симонова та інші) зараховують такі.

1. Вживання **і** (графічно **и**) на місці давнього **ѣ**: *вси* (54 зв., 329), *увѣри* (94), *в дорози* (52), *диѧлосє* (23), *зацвила* (113), *змии* (23 зв.), *змииного* (327 зв.), *змию* (18 зв.), *Никити* (34 зв.), *пєрєсмиханья* (168), *процвитє(т)* (132 зв.), *процвито(х)* (9), *процвитѣниє* (166 зв.), *свидитєльствуєть* (37), *свитающю* (150), *свєтилничє* (38 зв.), *ср(д)цєвидєць* (350), *увидив* (352) та деякі інші.

Звук **и(і)** на місці **ѣ** часто знаходимо у Крехівському Апостолі: *крипко* (550), *мисто* (277), *вырозоумити* (251), *розоумию* (56), *поржавило* (172) та інші.

2. Сплутування **ы** з **и**: *нинє* (21, 23, 53 зв., 342 зв., 345 зв.) і *нынє* (331 зв.), *нинєшнии* (30 зв., 235) і *нынєшнии* (358 зв.), *вѣрнии* (25 зв.) і *вѣрнымъ* (28), *злии* (19 зв.) і *злыма дѣлы* (50 зв.), *лихими дѣли* (50 зв.) і *злыма дѣлы* (там же), *нѣми* (30 зв.), *поустиню* (14), *ризу* (30, 49), *с҃тии* (48 зв.), *тисѧчами* (55) і *тысѧщи* (36), *чєстнии* (26) та багато інших.

Сплутування **и** з **ы** при написанні одних і тих же слів чи їх форм свідчить про те, що у живому мовленні позначувані цими літерами звуки вже не розрізнялися. Змішування літер **и** та **ы**, як вказують дослідники[28], було властиве південноруським пам'яткам ще з другої половини XI ст.

[28] Історія української мови. Фонетика.— К., 1979.— С. 256—257.

3. Наявність **у** на місці наголошеного і ненаголошеного **о**: *апустоло(м)* (229 зв.), *архиєпискупа* (362), *докулє (177 зв.), єп(с)кꙋпъ (43 зв.), єп(с)коуп(с)тво* (119), *ѡ(т)коу(л)* (2), *ѡ(т)коулє* (57 зв.), *ѡ(т)тоуль* (161) та інші. Цю фонетичну рису дослідники[29] розглядають як діалектну, таку, що характерна для північноукраїнських та деяких південно-західних говорів, зокрема для наддністрянських і деяких волинських. Наближення вимови ненаголошеного **о** до **у** засвідчують уже писемні південноруські пам'ятки — Галицьке Євангеліє 1144 р. та 1283 р. (оубрѣтоша, ї́збыткы оукроухъ). Багато відбивають це фонетичне явище пам'ятки української мови XIV—XVIII ст., при цьому переважно галицько-волинського походження[30]. Наприклад: *мунастырєви, мунастырь* (ССУМ 1, 612), *моугоуть* (ССУМ 1, 612), *дупущали* (КА, 437) та інші.

4. Вживання **у** (графічно **ю**) на місці етимологічного є: *занюжь* (328, 347 зв., 364, 375), *нюжли, нюжьли* (360 зв.), *ѡ(т)сюлє* (32 зв.), *ѡ(т)сюль* (324 зв.) й інші. Написання **ю** на місці є дослідники[31] визначають як характерну рису української мови вже у південноруських пам'ятках XIII ст., але особливо часто воно трапляється у пам'ятках української мови XIV—XVII ст., причому переважно у пам'ятках північного та південно-західного походження. Наприклад: *василювъ* (ССУМ 1, 154), *королювъ* (ССУМ 1, 499), *королювъскии* (ССУМ 1, 498) та інші.

5. Наявність нового **ѣ** на місці етимологічного є. Цю фонетичну рису О. Соболевський[32] вважав характерною для галицько-волинських пам'яток, отже, діалектною. У досліджуваній пам'ятці дане явище засвідчене дуже великою кількістю прикладів, причому таке **ѣ** на місці є найчастіше трапляється у суфіксі **-ѣньє** (**-ѣниє**), значно рідше у корені слів: *вдарѣниє* (107), *видѣниє* (327 зв.), *вхожѣниє* (314 зв.), *знамѣниє* (26 зв., 353), *камѣниє(м)* (4), *крєщѣниє* (312), *моучѣниє* (29, 101 зв.), *навчѣньє* (325 зв.), *нападѣнья* (329), *нарожѣниє(м)* (17 зв.), *нахожѣнин* (47), *ѡсвєщѣниє* (325 зв.), *ѡчищѣния* (306), *повчѣниє* (290, 350 зв.), *погрєбѣнья* (327 зв.), *покорѣньє* (326 зв.), *приношѣниє* (337, 340 зв.), *прихожѣниє* (311), *смирѣниє* (307 зв.), *тєрпѣниє(м)* (328), *томлѣнья* (329), *оутвѣржѣниє* (309), *оутєшѣниє* (21), *хотѣниє* (330), *чтѣниє* (36 зв.), *явлѣнию* (329), *ядѣниє* (105, 300, 304) та інші; *бѣздны* (109, 144), *вєсѣлиє* (18, 169), *дѣмоны* (296), *жѣньскии* (327 зв.), *жѣньскимъ* (17 зв.), *мѣчь* (85 зв.). Зрідка **ѣ** на місці є трапляється і в суфіксі **-тель**: *создатѣль* (156 зв.).

6. Наявність **ѣ** на місці етимологічного **и**. Найчастіше **ѣ** на місці **и** вживається у 1 особі множини дієслів наказового способу, а також у дієсловах минулого часу, рідше — у корені слів: *вєсєлѣмсѧ* (325 зв.), *вчинѣмъ* (47), *любѣмъ* (364), *молѣмсѧ* (329), *поклонѣмсѧ* (там же), *похвалѣмъ* (там же), *приимѣмъ* (47), *пристоупѣмъ* (28), *приходѣмъ* (44), *смотрѣмо* (329); *ѡскорбѣлъ* (328 зв.), *творѣла* (99 зв.), *творѣлъ* (320 зв.), *хвалѣмъ* (48); *асѣиский* (193 зв.), *дѣтѧ* (15 зв., 47 зв.), *лѣхоиманию* (251 зв.), *нєпрѣєтєлю* (206), *олєксандрѣя* (206), *сирофѣми* (203) та інші. Цікаво відзначити, що ця фонетична риса знайшла відбиття у Крехівському Апостолі. Наприклад: *єрусалѣмє* (6), *на зємлѣ* (8), *жѣвѣтє* (402),

[29] Симонова К. С. Українська мова...— С. 71.
[30] Історія української мови. Фонетика.— С. 297.
[31] Там же.— С. 275.
[32] Соболевский А. И. Очерки...— С. 2.

мѣрна (203), *перемѣре* (627) та інші. У цьому фонетичному явищі відображено вплив південно-західної графіки, яка засвідчує змішування в українській мові **ѣ** та **и**. З другого боку, вживання літери **ѣ** на місці **и** і навпаки дає підставу для висновку про вимову знака **ѣ** як монофтонга **и** (**і**), що є однією з фонетичних диференційних ознак української літературної мови та більшости українських говорів.

7. Вживання є на місці етимологічного ненаголошеного **и**: *дєтѧ* (17), *дмитрєй* (53 зв.), *збєроуть* (28), *противєтисѧ* (75 зв.), *сѧ противєти* (321 зв.), *рєзоємци* (50 зв.), *рєзоємъству* (340 зв.), *сєди(т)* (355 зв.), *рєзоє(м)ства* (50 зв.), *сєдѣли* (358 зв.), *трєднєвного* (333). Як вважають дослідники[33], це явище слід розглядати як діалектне, засвідчене вже писемними пам'ятками Київської Руси, що відбивали фонетичну особливість південних говорів. Відбита ця фонетична риса в пам'ятках української мови XV—XVIII ст., зокрема у Крехівському Апостолі. Пор.: *ѡдєн* (КА 194), *галєлєйский* (2), *старшєнство* (507) та інші. Нині ця риса властива південно-західним говорам[34].

8. Наявність **и** на місці є: *завтрини* (241), *клинисѧ* (5 зв.), *мєртвица* (35, 128 зв., 204), *мєртвици* (128 зв.), *мєртвицю* (119), *мєртвицовъ* (119), *ѡтвєричисѧ* (144), *сирофѣми* (203), *сирофѣмовъ* (209 зв.), *стримъглавъ* (181 зв.), *трима* (348), *хировимомъ* (159 зв.). Це фонетичне явище дослідники розглядають як діалектне, властиве південним говорам давньоруської мови[35] і сучасним південно-західним говорам, зокрема наддністрянським говіркам[36]. Досить численно відбита ця риса і в пам'ятках української мови XIV—XVIII ст. Наприклад: *нимаєшъ* (КА 209), *макидонский* (КА 86), *чирвоноє* (КА 579) та інші.

9. Наявність м'якого кінцевого **ц** на відміну від твердого **ц** у російській та білоруській мовах. Це фонетичне явище у Четьї фіксується численними прикладами, зокрема в іменниках з суфіксами **-ець** та **-иця**: *близнєцъ* (336), *б҃цю* (49 зв.), *вєнєцъ* (50, 56 зв.), *властницю* (2 зв.), *вл(д)чцю* (50), *голубицю* (40), *горницю* (322 зв.), *дєвицю//д҃вцю* (16, 31 зв., 61 зв., 320 зв.), *доушєгубєцъ* (38), *жрєцъ* (61 зв.), *заступницю* (48 зв.), *по лицю* (107, 332 зв.), *любовъницю* (319), *мєртвєцъ* (35), *молодєцъ* (43), *моло(д)цю* (322), *м(с)цъ* (22 зв., 323 зв.), *моцъ* (56 зв.), *мытницю* (322), *ницъ* (11), *ѡвєцъ* (93 зв.), *о҃цю* (30), *плащаницю* (326), *помочницю* (50), *ризошвєцъ* (226), *старєцъ* (2 зв.), *стр(с)тотєрпєцъ* (56), *стоудєнєцъ* (4 зв.), *тємницю* (33, 141), *т҃рцю* (351 зв.), *хижицю* (8 зв., 19 зв.), *ц҃рцю* (50), *ч҃лвколюбєцъ* (329 зв.), *ч҃лвколюбцю* (351 зв.), *ч҃лвкоубиєцъ* (16), *яєцъ* (68 зв.) та інші. В. Русанівський та В. Німчук[37] розглядають м'яке **ц** як південноруську рису в писемності Київської Руси. Паралельно із м'яким **ц** у пам'ятці виступають форми із твердим **ц**, зокрема в іменниках з суфіксом **-ица**, що є збереженням старослов'янської традиції: *блудница* (323), *б҃ца* (49), *вл(д)чца* (там же), *д҃вца* (16 зв., 60 зв.), *заступница* (19 зв.), *м҃чнца* (64),

---

[33] Див.: Історія української мови. Фонетика.— С. 263.

[34] Див.: Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— С. 209, 218.

[35] Історія української мови. Фонетика.— С. 263.

[36] Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— С. 209.

[37] Русанівський В. М., Німчук В. В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі в XI—XIII ст. //IX Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янське мовознавство: Доповіді.— К., 1983.— С. 200.

помощница (19 зв.), *пѧтница* (60 зв.), *служєбница* (14 зв.). Прикладів з твердим **ц** у суфіксі **-ець** досліджувана пам'ятка засвідчує мало. Це *борца* (57), *борцомъ* (56 зв.), *молодцы* (320 зв.), *ѡтца* (351 зв.), *творца* (320) та деякі інші.

10. Втрата дзвінкими приголосними дзвінкости перед глухими приголосними: *свѣтки* (55), *свѣтчитъ* (130 зв.). Це фонетичне явище характерне для південно-західних говорів, зокрема наддністрянських та південноволинських[38].

11. Наявність початкового **ро** та префікса **роз-(рос-)** на місці церковнослов'янських **ра, раз-(рас-)**, які збереглися у російській та білоруській мовах: *ровно* (374), *розоума* (326 зв.), *розоумъ* (22), *розбиваютъ* (44), *розлучатъ* (371 зв.), *роскаимосѧ* (348 зв.), *ростуживсѧ* (14) та інші.

12. Правильне вживання літери **ѣ** та вимова її як звука **і**: *бѣда* (52), *врѣзалъ* (52 зв.), *вѣрою* (52 зв.), *вѣтра* (54), *вѣчно* (4), *вѣяти* (22 зв.), *гнѣватисѧ* (55 зв.), *гнѣзда* (15), *грѣшны(х)* (52 зв.), *дѣти* (18), *дѣтки* (15), *красотѣ* (61 зв.), *крѣпко* (45), *лиходѣй* (54), *мѣстьцє* (5), *повєлѣ(л)* (45 зв.), *проповѣдь* (56), *свѣтло* (61 зв.), *слузѣ* (57 зв.), *по свѣтꙋ* (18), *сѣмєна* (54), *сѣти* (54), *сѣялъ* (там же), *тєрпѣти* (53 зв.), *тобѣ* (48), *тѣла* (45 зв.), *оузрѣлъ* (46), *хлѣбъ* (23 зв., 70) та багато інших.

13. До південноруських фонетичних рис Л. Булаховський[39] зараховує звукосполучення **жч** на місці **жд**. Прикладом такого фонетичного явища є слово *дожчъ* (248) при паралельному вживанні старослов'янізму *дождъ* (5).

14. Вживання у давальному відмінку однини іменників колишніх основ на -ŏ, jŏ, -ĭ закінчення **-ови, -еви** замість **у**. Як вказують дослідники[40], це закінчення характерне для галицьких пам'яток, хоча трапляється у пам'ятках з інших територій. У Четьї засвідчено такі іменники із закінченнями **-ови, -еви**: *ворогови* (39), *гсви* (5 зв., 318), *змиєви* (82), *маноєви* (72), *моисѣєви* (133), *моужєви* (18, *ноєви* (70 зв.), *огнєви* (280), *Пєтрови* (325 зв.) та інші. Флексія **-ови, -еви** вживається і тепер у західнополіських та галицько-подільських говорах (див. АУМ, т. 2, карти 177, 178).

15. Широке вживання форм звертання, форм кличного відмінка. Такі форми наявні при назвах не лише істот, а й неістот: *англє* (38 зв.), *арханглє* (76), *бгословє* (44), *бцє* (47 зв.), *братє* (38, 321 зв.), *братя* (49), *бѣдничє* (360), *бѣсє* (33 зв.), *вл҃дко* (2), *воєводо* (73), *вчитєлю* (323), *господинє* (12), *госпожє* (5 зв.), *гѣмонє* (38), *достойничє* (35), *дво* (47 зв.), *другє* (38), *дѣмонє* (33 зв.), *єп(с)копє* (43 зв.), *жєно* (321 зв.), *молодьчє* (58 зв.), *ѡспожє* (47 зв.), *помочьничє* (69 зв.), *прєдатєлю* (320), *рабє* (5), *служитєлю* (76 зв.), *снє божий* (321 зв.), *сотоно* (76), *учитєлю* (323 зв.) та інші; *адє* (321 зв.), *втѣхо* (99 зв.), *городє* (39 зв.), *лозо* (69 зв.), *похвало* (76), *радости* (там же), *свѣтило* (69 зв.), *оумє* (38 зв.) та інші.

Особливо частим є вживання форм кличного відмінка при власних іменах: *адамє* (23), *гаврилє* (76, 77), *даміянє* (69 зв.), *иванє* (44, 127), *Июдо* (320), *Козмо* (69 зв.), *костѧнтинє* (34 зв.), *михайлє* (73, 77), *мриє* (31, 36), *никито* та інші.

---

[38] Див.: Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— С. 219.

[39] Булаховський Л. А. Питання походження української мови.— К., 1956.— С. 77.

[40] Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku. Studium językowe.— Kraków, 1934.— S. 109; Історія української мови. Морфологія.— К., 1978.— С. 94.

16. Наявність у родовому відмінку множини іменників жіночого роду колишніх основ на -ї- закінчення **-ий**: *пакостий* (30, 320 зв.), *скорбий* (318). Як заначають дослідники[41], це закінчення характерне для пам'яток південно-західного походження, зокрема галицьких і волинських, і нині воно зберігається у багатьох південно-західних говорах.

17. Часте вживання вказівного займенника *сєсь: в сєсь вѣкъ* (334 зв., 360 зв.), *сєсь голо(с)* (3, 4 зв.), *сєсь вєликий дмитрєй* (53 зв.), *сєсь днъ* (350), *сєсь постъ* (293, 300 зв.), *сєсь старєцъ* (353), *сєсь члвкъ* (3), *сєсь бо ива(н)* (40) та інші. До цієї риси пам'ятки як української привернув увагу вже В. Перетц[42]. На сьогодні цей займенник побутує у південно-західних говорах (див. АУМ, т. 2, карта 210).

18. Наявність у давальному і місцевому відмінках однини особового та зворотного займенників форм *тобѣ* (54 зв., 292 зв.), *собѣ* (53 зв., 307 зв.), *на собѣ* (2 зв.) замість церковнослов'янських *тєбѣ, сєбѣ*.

19. Вживання дієслів теперішнього часу в 3 особі однини і множини без кінцевого **тъ**: *влѣзъ* (11 зв.), *нє имає* (32), *ѡ(т)пускає* (343 зв.), *погибає* (31), *подає* (343 зв.), *пожрє* (144), *оувѧдає* (31). Дане фонетичне явище фіксується вже у писемних пам'ятках Київської Руси — Остромировому Євангелії 1056—1057 pp., Ізборнику Святослава 1073 p., Архангельському Євангелії 1092 p., у 13-ти Словах Григорія Богослова, Галицько-Волинському літопису та інших.

Такі форми Л. Булаховський[43] розглядає як південноруську рису. Аналогічної думки дотримується О. Соболевський[44], за спостереженнями якого форми без **-ть** характерні для галицько-волинських пам'яток.

Оскільки Четья збереглася у білоруському списку і відбиває окремі риси білоруської мови, деякі дослідники, насамперед білоруські (М. Карпинський, Ю. Карський, А. Журавський), вважають її білоруською.

До рис білоруської мови, відбитих у пам'ятці, ці дослідники зараховують такі:

1. Наявність акання, якання, тобто вживання **а** на місці ненаголошеного **о** та **я** на місці є. У досліджуваній пам'ятці дане фонетичне явище засвідчене обмеженою кількістю прикладів. Це, зокрема, такі слова, як *багата* (60 зв.), *з багатыми* (354 зв., 355), *багатъ* (59), *багатьство* (58 зв.), *багатьство(м)* (58 зв.), *вчарашнии* (164 зв.), *карабль* (94), *карабли* (89, 90 зв.), *ласкаво* (30 зв.), *в манастыри* (3), *манастырь* (5), *манастырьскии* (3), *манастырѧ* (2 зв., 4), *моланья* (182), *паганого* (56, 58), *паганымъ* (21 зв., 27 зв., 300 зв.), *паганыхъ* (35 зв., 37, 47), *паганьски* (354), *панамарь* (8 зв.), *помагає(т)* (292 зв.), *потапта(л)* (207 зв.), *подабаєть* (175), *пращаєть* (20 зв., 90 зв., 350), *радаватисѧ* (297), *вясла* (94 зв., 246), *вясло* (93), *ягиптяны* (171) та деякі інші. Однак цю рису не можна розглядати як виключно білоруську. За спостереженням А. Журавського[45], випадки акания і якания трапляються у пам'ятці рідко, причому вони сприймаються як помилки і відхилення від норми. Підтвер-

---

[41] Історія української мови. Фонетика.— С. 117; Керницький І. М. Система словозміни в українській мові.— К., 1967.— С. 96; Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— С. 210.

[42] Перетц В. Н. К изучению...— С. 6.

[43] Булаховський Л. А. Питання походження...— С. 74—75.

[44] Соболевский А. И. Лекции...— С. 249.

[45] Жураўскі А. І. Гісторыя...— Т. 1.— С. 84.

дженням цього можуть служити дані "Гістарычнага слоўніка беларускай мовы" (Мінск, 1983, т. 2), у якому в реєстр внесено слова *богатейший, богатєти, богатѣючїй, богатити, богатисѧ, богатно, богато, богатство, богатший, богатый, богачовъ, богачъ* з ненаголошеним **о**, а не **а**. Винятком є лише слова *багатьство* і *багатъ*, взяті із Четьї.

В. Перетц[46] уважає, що частина наведених М. Карпинським прикладів на акання, якання може бути пояснена інакше, але як саме, не уточнює. На думку Ю. Карського[47], у деяких з наведених ним прикладів **а** на місці ненаголошеного **о** може бути пояснено палеографічно (очевидно, фонетично — як таке, що виникло під впливом **а** дальшого складу), а в слові *пращаєть* можна вбачати й морфологічну особливість. Справді, не всі фіксовані у Четьї слова з а на місці **о** властиві лише білоруській мові. Більшість із них фіксується уже в пам'ятках староукраїнської мови. Це, зокрема, такі слова, як *багатство* (ПЄ 247; Укр. п. 77, 80), *багатшєє ѡпатрє(н)є* (1624 ПВКРДА І-1, 74), *Кирикъ багатый* (1649 РЗВ 119 зв.), *панамаръ* (1592 АЮЗР 1/І 322, 324), *манастыръ//манастыръ* (ССУМ 1, 574), *манастырскии* (там же), *помагати* (ССУМ 2, 189), *ласкаво* (ССУМ 1, 540), *карабля* (друга пол. XVI ст. КА 114), *карабли* (там же), *карабля* (1581 ЄН 28). На думку авторів колективної праці "Історія української мови. Фонетика" (с. 290), слово *карабль* наймовірніше є запозиченням з давньогрецької мови.

2. Вживання звука **е** на місці ненаголошеного **я**. Це фонетичне явище відображене у тексті Четьї досить широко, про що можуть свідчити такі приклади: *говорєчо* (174), *єрополкъ* (237), *жєдаєшь* (211), *досєгноути* (189), *завєзалъ* (160), *колодєзи* (212 зв.), *любєчи* (118 зв.), *ѡктєбрѧ* (45 зв., 46 зв.), *принєла* (173, 223 зв.), *помєноути* (162), *помнєчи* (214 зв.), *проклєтыи* (240), *свєтитєли* (127), *свєтого* (11), *свєтыє* (40 зв., 190), *свєтый* (47 зв.), *свєтыни* (11 зв.), *свєтыню* (16 зв.), *свєщєники* (16 зв.), *сєнтєбрѧ* (13 зв.), *тєрпєчи* (169 зв.), *тисєчника* (262), *оувєдати* (237 зв., 238), *хотєчо* (172 зв.) та інші.

Однак це фонетичне явище не можна розглядати як рису лише білоруської мови. Як твердить І. Огієнко[48], вживання **е** замість **я** було живим явищем і на західноукраїнських землях, особливо на північноукраїнських. Воно займало значно більшу територію поширення в українських говорах, ніж у білоруських. За твердженням Ю. Карського[49], перехід **а** (графічно **я**) в **є** відомий не всім білоруським говіркам, а лише південним і південно-західним, він повністю збігається з подібною рисою північноукраїнських говірок. На основі аналізу мови писемних пам'яток і даних діалектів І. Огієнко приходить до висновку, що вживання **е** на місці **я** є "чи не більше ознака таки наша, українська, яку й до канцелярій і літератури XV—XVIII віків занесли також українці з північно- і західно-українських земель"[50]. Це фонетичне явище наявне вже у пам'ятках української мови XIV—XV ст., про що свідчать численні приклади. Пор. *дворєнинъ* (ССУМ 1, 290), *дєвєтнадцать* (там же), *дєвєтсот* (291),

[46] Перетц В. Н. К изучению...— С. 24.
[47] Карский Е. Белорусы...— С. 138.
[48] Огієнко І. Українська літературна мова...— С. 248.
[49] Карский Е. Белорусы...— С. 99, 102.
[50] Огієнко І. Українська літературна мова XVI в. ...— С. 248.

дєвєтдєсятъ (там же), *дєсєтина* (298), *дєсєтник* (там же), *дєсєтъ* (там же), *жєдати* (352), *засє* (387) та багато інших. Широко фіксується зміна ненаголошеного **а** в **е** у пам'ятках української мови XVI—XVIII ст.[51] Досить численними є випадки вживання **е** на місці **я** у Крехівському Апостолі. Наприклад: *мовєчи* (1, 6), *смотрєчи* (1 зв.), *оглєдаε(т) сѧ* (8), *мѣсєцъ* (8), *назарєнина* (8), *свєтому* (9) та інші. Ця фонетична риса характерна для північних та південно-західних говорів (див. АУМ, т. 1, карти 48, 49, 53; т. 2, карти 45, 46), отже, її треба вважати не суто білоруською, а спільною білорусько-українською.

3. Наявність є на місці ѣ як у середині слів, так і в кінці: *бєдꙋ* (42 зв.), *вєка* (43 зв.), *вѣрє* (41 зв.), *видєли* (39), *во втробє* (48), *въ городє* (107), *грєхо(в)* (72), *дєвѣ* (113 зв.), *дєвицю* (31 зв.), *доєхалъ* (44 зв.), *єхалъ* (54), *въ законє* (116), *звєздами* (43), *на иконє* (109), *мѣстє (95 зв.)*, *посинєли* (144 зв.), *прадєдоу* (115), *прадєдомъ* (207 зв.), *раздєлилъ* (12 зв.), *рєка* (9 зв.), *на свєтилє* (26), *оувидєлъ* (108), *тєлꙋ* (2 зв.), *въ храмє* (36), *цєловати* (37 зв.) та інші. Однак, як переконливо показала К. Симонова[52], спираючись на попередні дослідження, це фонетичне явище є спільною українсько-білоруською рисою. Воно фіксується вже у пам'ятках Київської Руси як південноруська риса, засвідчується не тільки пам'ятками північного та південно-західного походження, а й південно-східного, відоме у північних та південно-західних говорах.

Широко фіксується є на місці ненаголошеного ѣ у Крехівському Апостолі. Наприклад: *бєду* (170), *видєли* (2), *в гробє* (9, 10), *грєхо(в)* (11), *лєкарство* (8), *повєдаючи* (1), *огрєватисѧ* (153) та інші, в Актових книгах Житомирського міського уряду кінця XVI ст.: *дорозє* (АЖМУ 38), *возє* (там же), *в лєсє* (АЖМУ 40), у збірнику документів "Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.": *в дубровє* (ДМВН 78), *в лєсохъ* (там же), *видє(л)* (ДМВН 89) та інші.

Наявність є на місці ѣ І. Огієнко[53] пояснює двома причинами: 1) сильним відбиттям на мові тодішніх урядових канцелярій північноукраїнського впливу, який власне ніс свою живу ознаку ѣ > є в ненаголошених складах; 2) впливом південнослов'янських рукописів, який підтримував звичку плутати ѣ з є.

До білоруських рис, відбитих у Четьї, М. Карпинський[54] зараховує ще вживання **и** на місці **ы**. Однак на помилковість такого твердження вказав ще В. Перетц[55], віднісши цю фонетичну рису до українських.

Перший із дослідників Четьї А. Журавський[56] виділяє й деякі морфологічні особливості білоруської мови у цій пам'ятці. Це, зокрема, такі:

1. Наявність закінчення **-ью** в орудному відмінку однини жіночого роду колишніх основ на **-і**: *завистью, мыслью, ночью* та інші. Однак цю рису не можна вважати лише білоруською. Як вказують дослідники[57], флексія **-ью** як народнорозмовна була властива мові пам'яток Київської

---

[51] Див.: Історія української мови. Фонетика.— С. 294—295.
[52] Симонова К. С. Українська мова...— С. 72.
[53] Огієнко І. Українська літературна мова...— С. 238—239.
[54] Карпинський М. Западно-русская Четья...— С. 85.
[55] Перетц В. Н. К изучению...— С. 6.
[56] Жураўскі А. И. Гісторыя...— С. 85.
[57] Історія української мови. Морфологія.— С. 39, 114.

мсца сентебрїа·
въ· ѕ҃· днь: слово· ѿ
ѡ҆скровєнний· стго
ѡ҆ца· архиппа· пустꙑ
нника· и пономаря·
всеславного храма·
архистратига· мі
хаила· бывшее в ка
ласаи· иже ныне
нарицаютсѧ хоны:

Начало исцѣлєнию
даровъ и блгдтїи,
даннии намъ бгѡ,
и михаиломъ архистра
тигомъ· и спръва
проповѣдано бы
аплѡ филиппомъ
и иѡаномъ фелогомъ.
ѡ҆тогнавшю же
стомꙋ фєѡлогоу
нечистꙋю армєнїю
ѿ ефеса· и пришо
въ иєраполь· къ сто
моу филиппу· ба
ше ко то борасѧ

тѣлѣ· межи всегтле
мени своє· порꙋга
на· и выгна на исцѣ
рѣсвита моего· ѡхъ
мнѣ бѣдной· кому
самого уровнати·
тти цали· но и ты
гнѣздавыють· и
дѣтїси плодятъ·
и вочьти прѣтобою
гн҃и· горемнѣ· кому
самого уровнати·
содевѣрьмили· но
и ты и се уплодови
ти и прѣтобою гн҃и·
ѡбꙋдамнѣ ѡка
ннои грѣшнои· ко
моу есми подобна·
водамъ ли· но и тые
плодовити соуть
прѣтобою гн҃и· ѡни
вчадѣ вѣшнии· вели
ки и прѣки и спꙋщаю·
и тебе хвалять гн҃и·
горемнѣ· синмсѧ
могꙋ уровнати· ѕе

Фрагменти рукопису Четьї *1489 р.*

1/814 417-5

Четья 1489 г.

(л. 317 об.). Добро ѥсть рещи брат҃ѧ ѿ томъ. какъ есть исповедалъ ст҃ый Иванъ кр҃титель. пришо҃ во адъ. тымъ ст҃ымъ. которыижь тамъ были. оу той темности. какъ воспытали ѥ҃. мы же послꙋшаймо великиѝ тайниць. ѿ то҃ ст҃омъ Иване, какъ ѿнъ напередъ родилсѧ ѿ мт҃ре своее. нижьли гь҃ нашь. а на Ердани такежь прише҃ напередъ жилъ. к немоу҃ хъ҃ пришедъ. кр҃тилсѧ ѿ него. также и҆ до ада. до ты҃ темныхъ мѣс҃тъ. ѿнъ же напередъ пришо҃. тогожь длѧ наименованъ есть пр҃тча. какъ ꙁорѧ пре҃ слнцемъ ꙗвлѧе҃ свѣ҃. такъ ѿнъ пере҃ ха҃ ходилъ оу адъ. просветити темнаѧ҃ мѣста. ꙁаноу҃ бо вѣда҃ ст҃ый Иванъ. што воспытаю҃ть его тыи праве҃дници. што соу҃ тамъ оу адѣ. прийдеть ли гь҃ иꙁведеть ли на҃. аль не прийдеть. Того длѧ ст҃ыи Ива҃. ѥще живъ на ꙁемли. посылалъ къ гв҃оу. пытаѧ его ст҃ое м҃ѧсти. тыль ѥси прихода г҃и. аль иного надѣемсѧ. рекомо самъ ли г҃и идешь вывести оумерши҃. аль оукрепивъ анг҃ла пошлешь.

И шедше послании. емꙋ ѿказали. што҃ самъ г҃ь идеть. тогды Иродъ в та҃ лѣта цр҃твовалъ. послалъ оу темницю. Повелѣлъ *(л. 318)* ѿсѣчи главꙋ Ивановоу. также скончалъ пр҃тча слꙋжбꙋ гн҃и, пошо҃ въ адъ. и там познали ѥго вси праведници. Аврамъ. Исакъ. Иѧковъ. Моисѣи. Дв҃дъ. и вси ст҃етии. почали пытати ѥго. г҃ь идеть ли на҃ иꙁвести. и выслободити и҃с сихъ люты҃. тажки҃ скорбии. аль не иꙁбоудетсѧ наше пророчество. (ѿ немь) што ѥсмо ѿ не҃ ст҃ымъ дх҃омъ проповѣдали. и почали сами межи собою говорити. арекꙋчи. смерть ѥмоу приѧти ѥсть. враꙁꙋмѣли бо ѥсмо. што҃ такъ ѥго ст҃ы волѧ мае҃ стати. и пророчествовали ѥсмо всемꙋ свѣтꙋ ѿ немъ. И ст҃ый Ива҃ реклъ имъ. поведайте ми што ѥсте пророчествовали ѿ немь. И реклъ великий прр҃къ Дв҃дъ. ѧ враꙁꙋмѣлъ. што҃ ѿ дв҃ы имаеть родитисѧ. и рекохъ. се дв҃а во чрѣве прийме҃. и родить сн҃а. и дроугий прр҃къ реклъ. ѧ враꙁꙋмѣлъ. што҃ имаю҃ емоу слоужити. в҃і. ап҃ла. и рекохъ. въ ѿц҃ъ мѣсто сн҃ове твои быша. а иный реклъ. а ꙗ҃ (ꙗ) вразꙋмѣлъ. што имае҃ чюда творити на

Фрагменти публікації Четьї 1489 р. із праці В. Перетца «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков»

Руси, а також українських пам'яток XIV—XVII ст.: *крѣпостью, сѣтью, данью, помочью, рєчью* та інші.

2. Вживання закінчення -оє/-єє у родовому відмінку однини прикметників жіночого роду: *вєликоє бѣды, горькоє смєрти, нєбєсноє высоты, правоє роуки* та інші. Як твердять дослідники[58], це закінчення трапляється вже нарівні з **-оѣ** у північноруських пам'ятках XI—XIII ст., в українських пам'ятках XIV—XVII ст.: *зѣмли роускоє, вѣрноє службы, каразєи бєлоє* та інші. Отже, цю флексію слід розглядати як спільну східнослов'янську, яка в цьому архаїчному звуковому вираженні збереглась у північноукраїнських говірках.

3. Наявність закінчення **-ыє/-иє** у називному та знахідному відмінках множини прикметників: *правыє рѣчи, лихиє помыслы* та інші. За свідченням дослідників[59], це закінчення властиве вже пам'яткам Київської Руси, особливо часто трапляється воно в Актах Житомирського міського уряду XVI ст., у творах К. Зіновієва. Перевага флексії **-ыє/-иє** над **-ыи/-ии** в окремих джерелах, переважно північноукраїнського походження, пояснюється впливом українського діалектного середовища, в якому **-ыє/-иє** були закономірними як рефлекси **-ыѣ/-ѣѣ** в ненаголошеній позиції і мали більший, порівняно з сучасним станом, ареал поширення.

4. Фіксація закінчення **-ть** у 3 особі однини і множини дієслів теперішнього часу типу *видить, висить, горить, молчать* та інші. Як уже було сказано вище, цю флексію слід розглядати як народнорозмовну на відміну від церковнослов'янської **-ть**. Вона широко вживалася у пам'ятках Київської Руси, у пам'ятках української мови XIV—XVIII ст.[60], отже, її не можна вважати лише білоруською.

5. Наявність закінчення **-ѣтє** замість **-ите** у 2 особі множини дієслів наказового способу. Вживання літери **ѣ** на місці **и** свідчить про вимову звука **ѣ** як монофтонга **і**, що є характерною рисою саме української мови.

6. Вживання дієприкметників теперішнього часу на **-учи, -ачи,** що виступають у функції дієприслівників у застиглій формі. Однак і цю морфологічну рису пам'ятки не можна вважати білоруською, оскільки такі невідмінювані форми колишніх дієприкметників жіночого роду в називному відмінку однини є народнорозмовними на противагу книжних церковнослов'янських на **-чє** і широко використовувались і в пам'ятках української мови XIV—XVIII ст., і в сучасній українській мові як єдині[61].

До рис білоруської мови досліджуваної пам'ятки А. Журавський непереконливо зараховує й деякий лексичний матеріал — власне білоруські та запозичені слова. Це, зокрема, такі слова, як *валька, вчинокъ, гукъ; година, дочка, клопотъ, криница, моць, мѣстьцє, обецаниє, пастухъ, пєкло, помста, початокъ, прикладъ, рѣчь, скарбъ, скрынѧ, шия, годовати, досѧгнути, жадати, змѹровати, народитисѧ, пытати, узбудовати, лѣпший, нєвдѧчный, нємоцный, пєкєльный, борздо, докулє, завжьды, моцно, нѣколи, прикро* та інші. Але чи можна всі названі слова

---

[58] Історія української мови. Морфологія.— С. 179, 200—201.

[59] Там же.— С. 181—182, 206.

[60] Там же.— С. 312, 314.

[61] Див.: Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови.— Ужгород, 1960.— С. 343.

вважати білорусизмами, якщо вони фіксуються у пам'ятках української мови XIV—XVIII ст., активно побутують з певними фонетичними чи морфологічними змінами у сучасній українській мові? На нашу думку, їх треба вважати спільним надбанням української та білоруської мов, а деякі з них — й інших слов'янських мов.

Зате у Четьї є чимало слів, властивих українській мові та відсутніх у сучасній білоруській мові. Наприклад: *навѣстити* (біл. наведаць), *зжалѣтися* (біл. злітавацца над кім, пашкадаваць кого), *лишитися* (біл. застацца), *стыдатися* (біл. соромецца), *померкнути* (біл. пацемянець, згаснуць), *стрѣчати* (біл. сустракаць), *схоронити* (біл. захаваць, схаваць), *змуровати* (біл. збудоваць), *проститисѧ* (біл. развітацца), *страшитисѧ* (біл. баяцца), *пощадити* (біл. пашкадаваць, збавіць), *завидощи* (біл. зайздрасць, зайздрошчы, завідкі), *радощи* (біл. радасць), *даром* (біл. дарма, даремна), *широта* (біл. шырыня) та інші.

Отже, як показує аналіз, у Четьї немає якихось специфічних фонетичних і морфологічних рис, які були б властиві лише білоруській мові (хіба що якання) і на основі яких можна було б кваліфікувати її лише як білоруську.

Навпаки, у Четьї зафіксовано досить велику кількість фонетичних, морфологічних, лексичних і словотвірних особливостей, характерних для української мови (**и** на місці **ѣ**, **у** (**ю**) на місці етимологічних **о**, **є**, **и** на місці **є**, **є** на місці ненаголошеного **и**, змішування **ы** з **и**, нове **ѣ** на місці **є**, м'яке **ц**, закінчення **-ови**(**-єви**) у давальному відмінку однини іменників давніх основ на -ŏ, -jŏ, форми кличного відмінка, вказівний займенник *сесь*, суфікс **-още** та інші). Тому цілком справедливо дану пам'ятку розглядають як українську П. Плющ[62], В. Німчук та В. Русанівський[63], К. Симонова[64].

На українське походження пам'ятки вказували М. Петров, О. Лебєдєв, О. Соболевський, В. Перетц.

Так, ще у 1880 р. М. Петров, повідомляючи про надходження до музею при Київській духовній академії ряду цінних речей, назвав серед них Четью, яка за "рідкістю книг малоруських [...] заслуговує особливого дослідження"[65].

О. Лебєдєв при опису рукописів музею колишньої Київської духовної академії зробив таку помітку: "Четья украинск[ая], 1489 г."[66]

На думку О. Соболевського[67], Четья списана білоруським писарем Березкою з галицько-волинського оригіналу, про що свідчать українські мовні риси. На них О. Соболевський часто посилається у своїх працях "Очерки из истории русского языка", "Лекции по истории русского языка", "История русского литературного языка".

---

[62] Плющ П. П. Нариси...— С. 141.

[63] Німчук В., Русанівський В. Цінний внесок...— С. 73.

[64] Симонова К. С. Українська мова...— С. 76.

[65] Труды Киевской Духовной Академии.— Т. 3.— С. 147.

[66] Лебедев А. Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии.— Саратов, 1916.— Т. 1.— С. 161.

[67] Соболевский А. И. История русского литературного языка.— Л., 1980.— С. 72, примеч.

В. Перетц, проаналізувавши мовні особливості пам'ятки, зокрема її другої частини, приходить до висновку, що "Четья 1489 р.— пам'ятка українська, можливо, галицько-волинська, а не "західноруська", як це з легкої руки зробив М. Карпинський та інші автори"[68]. Однак, беручи до уваги наявність у пам'ятці окремих рис білоруської мови (акання, якання, є на місці **ѣ**, є на місці **я**), автор вказує на її важливе значення для вивчення не лише історії української мови і літератури, а й білоруської мови і культури[69].

Мовний аналіз пам'ятки підтверджує висновок В. Перетца про написання її на території Галичини і Волині. Про це свідчить цілий ряд рис волинських і наддністрянських говірок, відбитих у Четьї (наявність **гі, кі, хі, у** на місці ненаголошеного **о**, вживання є на місці **и** та **и** на місці ненаголошеного **и**, втрата дзвінкими приголосними дзвінкості перед глухими, флексія **-ови** (**-єви**) в давальному відмінку однини, закінчення **-ий** в родовому відмінку множини, наявність вказівного займенника *сесъ*). Аналізована пам'ятка багатьма мовними рисами збігається з рисами Крехівського Апостола, написаного, за твердженням І. Огієнка[70], на території Волині.

Досліджувана пам'ятка є важливим джерелом вивчення історії української мови. Вона містить цінний і багатий матеріал для дослідження різноманітних мовних проблем у різних галузях — історії мови, історичної діалектології, антропонімії тощо. Своїм лексичним складом, живомовними елементами всіх мовних рівнів Четья розширювала й збагачувала виражальні можливості церковнослов'янської мови. Шкода тільки, що ця пам'ятка не була введена у канон джерел "Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.", що, певна річ, значно розширило б багатство його реєстру. Досить сказати, що велику кількість слів, засвідчених у Четьї, не реєструють ні "Материалы для словаря древнерусского языка" І. Срезневського, ні "Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.". Ось деякі з них: *влякатися, ворожебникъ, гукъ, гѣмонъ, допевна, досягнути, душиця, завидощи, запасникъ, змуровати, милоснѣйший, мытница, нєбога, нєвдячєнъ, плюснянки, посоромити, прикро, просєцъ, рызошвєцъ, сягати, упаханина, хижина, чєрєда* у значенні "стадо" та багато інших.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АЖМУ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.) /Підготував до видання М. К. Бойчук.— К., 1965.

АЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1859—1914.— Ч. 1—8.

ДМВН — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: (Збірник актових документів) /Підготували до видання В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін.— К., 1981.

ЄН — Євангелія Валентина Негалевського 1581 р.— ЦНБ НАН України, від. рукописів № 451 П/1636.

КА — Крехівський Апостол. Рукопис 1560-х років.— Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1291.

ККПС — Книга Київського підкоморського суду (1584—1644).— К., 1991.

---

[68] Перетц В. Н. К изучению...— С. 29—30.

[69] Там же.— С. 107.

[70] Огієнко І. Українська літературна мова...— С. 91.

ПВКРДА — Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1846—1859.— Т. 1—4.
ПЄ — Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр.— ЦНБ НАН України, від. рукописів № 15512.
РЗВ — Реестр запорожскому войску 1649 года.— Центральный государственный архив древних актов в Москве, ф. 196 (Ф. Мазурин), д. 1691.
ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К., 1977—1978.— Т. 1—2.
Укр. п. — Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст./Упоряд. В. П. Колотова, В. І. Крекотень.— К., 1978.

Dmytro HRYNCHYSHYN

1489 *CHETYA* AS THE ECCLESIASTIC MONUMENT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The general character of the 1489 *Chetya* (a collection of "saints' lives", oral traditions, and sermons complied according to the days of each month) is described. The author also indicates the place of its conservation, as well as the size, contents, structure, and the academic interest it has aroused. The monument is one of the oldest ecclesiastical books translated into vernacular. It reflects the process of transformation of the Church-Slavonic language into vernacular. The features of the latter are clearly traced at all levels, most distinctly, though, in phonetics and morphology far superior to those of Church-Slavonic.

The article presents the characteristics shared by both the Ukrainian and Belarus' languages, yet those of literary Ukrainian and of its dialects are treated in greatest detail. Based on the analysis of the monument's language, the conclusion is drawn that the *Chetya* is a Ukrainian literary monument written in Volyn', for it shares the same characteristic features with the *Apostol (Apostle)* of Krekhiv.

Інна ЧЕПІГА

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВ XVI СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛАХ ПЕРЕКЛАДІВ ЄВАНГЕЛІЯ)

Українська літературно-писемна мова в XVI ст. відома з писемних пам'яток у двох виявах: книжна українська мова і мова слов'яноруська (власне, слов'яноукраїнська), тобто церковнослов'янська мова, а ще точніше — мова старослов'янська, яку протягом багатьох віків піддавано впливу українських редакторів. Староукраїнські книжники слов'яноруську мову називали "языкомѣ словянскимъ", "словєнскимъ", "словѣнскимъ", книжна українська мова фігурує у їхніх текстах як "руський (рускїи, роський, роскїй) языкъ, діалєктъ", "простый язык", "проста мова", "діалєктъ домашний" тощо. Ці два різновиди української літературно-писемної мови відповідали двом мовним стилям — високому й середньому і проіснували аж до кінця XVIII ст.[1] Однак у XVI ст. книжна українська мова почала витісняти церковнослов'янську, і тільки екстралінгвістичні фактори перешкодили повному утвердженню "простої мови" в усіх стилях письменства.

Провідною тенденцією розвитку обох різновидів української літературно-писемної мови цього періоду було утвердження її на народній основі. Українська книжна мова мала широке застосування, вона панувала в усіх писемних стилях, крім конфесійного, а на середину XVI ст. потіснила церковнослов'янську навіть у жанрі конфесійної писемности. Незважаючи на взаємодію української книжної і церковнослов'янської мов, відмінності між ними дедалі збільшувалися, церковнослов'янська мова ставала все менш зрозумілою для людей, спеціально не підготовлених. У зв'язку з цим демократично настроєні українські книжники доходили висновку про необхідність перекладу богослужбових творів зрозумілою для народу мовою. Спроби таких перекладів на українських і білоруських землях відомі від XV — початку XVI ст. Від цього часу дійшли до нас спроби перекладу книжною українською мовою деяких старозавітних книг[2], Четья 1489 р.[3],

---

[1] Гумецька Л. Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV—XVII ст. // Дослідження з української та російської мов.— К., 1964.— С. 256—258.

[2] Евсеев И. Е. Книга пророка Даниила в переводе жидовствующих // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских.— М., 1902.— Кн. 3.— С. 127—164. Тут текст перекладу книги пророка Данила і кілька уривків з інших книг; Перетц В. Н. Книга Руфь в западно-русском переводе.— К., 1908.— 47 с.; його ж. До історії перекладу Біблії в Західній Русі. Книга Естери в перекладі кінця XV віку // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука.— К., 1915.— С. 23—45.

[3] Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 г. // Русский филологический вестник.— Варшава, 1889.— Т. 21, № 1.— С. 59—109; Перетц В. Н. К изучению "Четьи" 1489 г. //

Пісня пісень[4].

У XV — першій половині XVI ст. з'являється також ряд новозавітних книг, мова яких наближена до книжної української[5]. Однак усе це не були власне переклади, а лише спроби надати конфесійним текстам українського мовного колориту. Лише від середини та другої половини XVI ст. дійшли до нас богослужбові твори, спеціально перекладені українською мовою.

Переклади богослужбових текстів народними мовами в цей період відомі й іншим слов'янським народам. У чехів, наприклад, поява церковних книг народною мовою пов'язана з гусистським рухом. Списки окремих перекладних книг Біблії чеською мовою відомі від кінця XIV ст.[6], у 80-х рр. того ж століття чехи вже мали повну друковану Біблію рідною мовою[7]. Перші переклади книг Святого Письма польською мовою зроблені з чеськомовних текстів (Флоріанський Псалтир XIV ст., Пулавський Псалтир XV ст., Біблія королеви Софії 1455 р.)[8].

У східних слов'ян одним з перших до народної мови як могутнього рушія культури народу звернувся відомий білоруський учений — просвітитель, громадський і культурний діяч Франциск (Георгій) Скорина, який 1517—1519 рр. видрукував у Празі 23 старозавітні книги в перекладі руською мовою під загальною назвою "Біблія руска"[9]. Скорининські

Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.— Л., 1928.— Вып. 2.— С. 1—107; Симонова К. С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі "Четьї" 1489 р.) // Жанри і стилі в історії української літературної мови.— К., 1989.— С. 56—79.

[4] Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви // Основа.— 1861.— Декабрь.— С. 33—64.

[5] Соболевский А. И. Очерки по истории русского языка. Ч. 1. Галицко-Волынское наречие в XII—XV веках.— К., 1884.— 156 с.; Крыжановский Г. Каменец-Стромиловское евангелие 1411 года и волынское наречие в XIV—XV вв.— Житомир, 1886.— 19 с.; его же. Рукописные евангелия киевских древнехранилищ.— К., 1889.— 372 с.; его же. Рукописные евангелия Волынского епархиального древнехранилища: Историко-диалектологические очерки // Волынский историко-археологический сборник.— 1896.— Вып. 1.— С. 1—75; Добрянский Ф. Н. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки.— Вильна, 1882.— 533 с.; Карский Е. Ф. Два памятника старого западнорусского наречия // Журнал Министерства народного просвещения.— 1893, август.— С. 406—430; Карпинский М. Южнорусский Апостол XV в. // Русский филологический вестник.— 1888.— № 12.— С. 68—73; Требін О. Матеріали до історії української мови з рукописів XV віку київських бібліотек // Записки Українського наукового товариства в Києві.— 1910.— Т. 7.— С. 1—16; Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца (далі — ЧИОНЛ).— 1880.— Кн. 4.— С. 101—142.

[6] Огієнко І. Українська літературна мова XVI в. і Крехівський апостол 1560-х р.— Варшава, 1930.— С. 12.

[7] Головацкий Я. Ф. Несколько слов о Библии Скорины и о рукописной Библии из XVI столетия, обретающейся в библиотеке монастыря св. Онуфрия во Львове // Науковий Сборник.— 1865.— № 1.— С. 225—226; Будилович А. Общеславянский язык в ряду других общих языков древней и новой Европы: В 2 т.— Варшава, 1892.— Т. 2.— С. 189; Мыльнікаў А. С. Ф. Скарына і чешскае кнігадрукованне // 450 год беларускага кнігодрукования.— Мінск, 1968.— С. 179—193.

[8] Огієнко Іван. Українська літературна мова...— С. 13.

[9] Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык.— СПб., 1888.— С. 100—172; Флоровский А. В. Чешская библия в истории русской культуры и письменности // Slovník filologický.— Praha, 1940—1946.— Sv. 12.— S. 153—258; Францыск Скарына. Жыцце і дзейнасць: Показальнік літературы.— Мінск, 1990.— 270 с.

видання мали велике значення у справі перекладу богослужебних книг українською мовою.

Ідея перекладу конфесійних текстів українською книжною мовою підтримувалася й реформаторським рухом, який у XVI ст. через Польщу і Чехію дійшов до України. Церковна проповідь і Святе Письмо рідною мовою — одна з основних вимог протестантизму, який передбачав засвоєння слова Божого розумом. Однак уведення рідної мови у церковний вжиток було характерне не лише для протестантського Заходу, де Реформація підтримувала права народних мов, але й для православної Візантії. Тут в XVI ст. проповідники впроваджували народну мову в церкві, тому що класична грецька мова була вже незрозуміла широким масам. Як свідчить К. Харлампович, патріарх Єремія 1573 р. виголосив кілька проповідей народною мовою (lingua vulgari)[10].

В Україні справа перекладу культових книг народною мовою тісно пов'язана з тогочасним суспільно-політичним рухом, зокрема з конечною потребою проводити релігійну полеміку з католиками та уніатами, в якій треба було спиратися на авторитетні джерела. А оскільки рамки функціонування суспільної думки в умовах середньовіччя визначалися християнською теологією, то найавторитетнішим джерелом, на яке покликались, була конфесійна література. Як писав П. Житецький, треба було дати "люду посполитому таку книгу, на яку найчастіше доводилось посилатись у релігійній боротьбі думок і яка у той же час була б зрозуміла кожному"[11]. Отже, переклад конфесійних текстів українською "простою" мовою був потрібний насамперед з ідеологічних міркувань.

Наступ книжної української мови на церковнослов'янську в конфесійному жанрі відбувався, однак, поступово й дуже обережно. Надзвичайно високим був авторитет церковнослов'янської мови і віра в її недоторканість. Перекладачі побоювались конфесійно небезпечних перекручень у процесі перекладу. У передмові до "Учитєльного євангєлія" 1568—1569 рр., виданого в Заблудові церковнослов'янською мовою, видавець його Гнат Ходкевич повідомляв про те, що спочатку був задум здійснити видання цієї книги "простою" мовою, але "совєщаша ми, люди мудрыє, въ томъ писмѣ учєныє, ижє прєкладанїємъ зъ давныхъ пословицъ на новыя помылка чинится нємалая [...] того ради книгу яко здавна писаную вєлѣлъ єсми єѣ выдруковати" (ЄУХ, 2 зв.). Відомий український письменник і діяч братського руху Кирило (Транквіліон) Ставровецький, який на початку XVII ст. таки переклав "Учитєльнє євангєліє" книжною українською мовою, у передмові до читача пише, що коли він задумав свою працю, то накликав на себе "лютую брань прєз[ъ] ч҃лкωвъ нѣкоторыхъ малоумныхъ и зазросливыхъ, нєбл҃годарныхъ и простотою глупства помрачєннъхъ", навіть "с҃мрти прєдати мѧ умыслиша книги ради сеѧ" (ЄУ Ст., 1 зв. нн.).

Тим сміливішою видається діяльність пересопницьких книжників, які в середині XVI ст. здійснили переклад канонічного євангельського тексту

---

[10] Харлампович К. Западно-русские православные школы XVI и XVII в.— Казань, 1898.— С. 424—425.

[11] Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста евангелия от Луки, видержек из других евангелистов и 4-х страниц списков.— К., 1878.— С. 2—3.

книжною українською мовою, залишивши нащадкам унікальну рукописну пам'ятку української культури — Пересопницьке Євангеліє (1556—1561)[12]. Певні вагання щодо перекладу, правда, мали й вони. Переписувач і, можливо, редактор тексту Пересопницького Євангелія Михайло Василевич із Сянока пише в післямові до книги про свої переживання перед початком роботи: "єсми єщє нєдооумєль прєзь нєсталость розоума моєго. Был[ъ] бо мои разоумь в тыѧ дни моутєнь яко воды в рєкоу приходѧщіи из[ъ] горь. и яко плъныи былины ѡ[т] вѣтровь колєблємы длѧ троски сєго мимоидоучого свєта" (ПЄ, 482). І лише завдяки настирливості пересопницького архімандрита Григорія пощастило здійснити працю над перекладом.

Середина й друга половина XVI ст. залишили нам чимало перекладених українською мовою богослужбових книг. Крім Пересопницького Євангелія, назвемо ще Волинське Євангеліє 1571 р.[13], Новий Заповіт, перекладений 1581 р. з польського тексту Валентином Негалевським у с. Хорошові на Волині[14], уривок Літківського Євангелія в старослов'янському тексті, знайденому в с. Літках (тепер Броварського району Київської області)[15], переклад деяких книг Старого Заповіту, відомий як український біблійний кодекс 1596 р. Луки з Тернополя[16], рукопис перекладу книг Старого Заповіту, виконаний у 1575—1577 рр. Дмитром із Зінькова (на Поділлі)[17], Крехівський Апостол, перекладений у 60-х рр. XVI ст. і знайдений у с. Крехові на Львівщині[18], Псалтир XVI ст.[19] тощо. Крім того, від XVI ст. дійшло кілька десятків учительних євангелій, написаних українською літературно-писемною мовою[20]. Особливо поширеними були переклади євангельських текстів, які використовувалися у богослужіннях,

---

[12] Зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ НАН України), шифр 1.15512. Див. ще: Житецкий П. Описание...

[13] Трипольский Н. Волынское рукописное евангелие XVI века // Волынский историко-археологический сборник.— Житомир, 1990.— Вып. 2.— С. 1—114. Тут і великі уривки тексту пам'ятки.

[14] Зберігається у відділі рукописів ЦНБ НАН України, шифр 421 (1636). Див. ще: Назаревский А. А. Язык евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского.— К., 1911.— 137 с.

[15] Грузинский А. С. Из истории перевода евангелия в Южной России в XVI веке. Летковское евангелие // ЧИОНЛ.— К., 1911.— Кн. 22, вып. 1—2.— С. 42—79; вып. 3.— С. 81—124; 1912.— Кн. 23, вып. 1.— С. 1—48. Уривок у перекладі українською мовою являє собою частину Євангелія від Луки (гл. I, вірші 58—80; гл. II—VIII, гл. IX, вірші 1—27) та частину глави IX Євангелія від Марка (вірші 1—10).

[16] Головацкий Я. Ф. Несколько слов...— С. 233. Я. Головацький вказує, що рукопис за його часів зберігався в бібліотеці Варшавського університету.

[17] Зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), шифр ВМ/1290. Див. ще: Головацкий Я. Ф. Несколько слов...— С. 225—256.

[18] Зберігається у відділі рукописів ЛНБ АН України, шифр ВМ/1291. Див. ще: Огієнко І. Українська літературна мова...

[19] Востоков А. Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума.— СПб., 1842.— С. 472—474; Соболевский А. И. Заметки о малоизвестных памятниках югозападного письма XVI—XVII вв. // ЧИОНЛ.— 1895.— Кн. 9, отд. 2.— С. 5—24; Карский Е. Ф. Западнорусские переводы псалтыря в XV—XVIII веках.— Варшава, 1896.— XIII + 444 с.

[20] Тиховский Ю. И. Малорусские и западнорусские учительные евангелия XVI—XVII вв. и их место среди южно-русских и западно-русских переводов священного писания // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.— М., 1905.— Т. 3.— С. 355.

про що свідчить, наприклад, текст Пересопницького Євангелія, розбитий не тільки на глави, але й на зачала.

У XVI ст. для більшости українських перекладачів конфесійних творів оригіналами служили старослов'янські тексти. Однак українські книжники тієї доби уже не сприймали старослов'янські тексти Біблії, як раз назавжди дані, вони зрозуміли можливість варіантів. Тому при перекладі намагалися використовувати кілька текстів-оригіналів. Наприклад, білоруський перекладач Євангелія Василь Тяпинський у своїй роботі користувався церковнослов'янськими апракосами, московським друкованим виданням другої половини XVI ст. і польським текстом[21]. Переписувач Пересопницького Євангелія в післямові двічі стверджує, що переклад здійснено "изъ языка блъгар[ь]ского на мовоу роускую" (481 зв., 482), тобто з мови старослов'янської на мову українську[22]. Крім того, в роботі над цим перекладом, безперечно, були використані й західнослов'янські зразки, найімовірніше польські[23]. Часто в процесі перекладу використовувалося й грецькі тексти. Глоси, наявні в Крехівському Апостолі, свідчать про те, що перекладач користувався кількома старослов'янськими канонічними текстами, Апостолом, видрукуваним Ф. Скориною, грецьким і польським текстами. Праця перекладача, отже, була великою творчою роботою над словом, пов'язаною із знанням кількох мов.

Для вивчення мови певної епохи перекладні конфесійні тексти дають матеріал такого значення, який не може бути почерпнутий з пам'яток оригінальних. З одного боку, ці тексти являють собою пам'ятки абсолютно однакові за змістом, ті самі думки в них передано в однаковій послідовності. З другого боку, перекладали й переписували такі тексти різні люди, що походили з різних територій, по-різному володіли літературною мовою, відбивали різні мовні тенденції й смаки і різні літературні манери, належали до різних писарських шкіл тощо. Отже, перекладні конфесійні тексти є ніби результатом заданого епохою змагання, що показує різні варіанти вирішення тих самих завдань[24]. Навіть той самий перекладач може давати варіанти перекладу, не кажучи вже про переклад різних пам'яток. Наприклад, у Пересопницькому Євангелії ту саму церковнослов'янську фразу перекладено в різних місцях по-різному: *Нε потрεбоую*[т] *здоровыи врача, ноу болящіи* (46). *Нε потрεбую*[т] *здоровыи лѣкаря, алε нεмоцныи* (134 зв.). Пор. у Нягівських повчаннях: Нε трεба здоровымъ лѣкаря, але бεтѣжнымъ (ПН, 53).

---

[21] Жураўскі А. І. Тыпы і асаблівасці глос у "Евангеллі" В. Цяпінскага // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР.— Мінск, 1960.— Вып. 7.— С. 219.

[22] І. Огієнко справедливо вважав, що українські книжники XVI ст. розрізняли сучасну їм церковнослов'янську мову, яку тоді прийнято було називати *словенською, славенською, словѣнською* тощо, від мови старих слов'янських перекладів Святого Письма — старослов'янської, яку вони називали *болгарською*. Учений наводить переконливий доказ свого твердження з практики перекладача Крехівського Апостола. Там є одне таке виправлення й пояснення: "У Скорининскомъ и в полскомъ выкладъ по тотъ знакъ придано, чого в старыхъ ексемплярахъ словенскихъ не найдуется". Потім слово *словенскихъ* закреслено і зверху написано *болгарскихъ*, тобто якщо йдеться про старі тексти, то їх не можна атрибутувати словом *словенскихъ*, а лише *болгарскихъ*. Див.: Огієнко І. Українська літературна мова...— С. 183.

[23] Janów J. Źródła Ewangelji Peresopnickiej // Slavia.— 1927.— Roč. 5; zeš. 3.— S. 470—499.

[24] Иссерлин Е. М. Лексика русского литературного языка второй половины XVII в. по материалах переводных и других памятников "среднего стиля": Автореф. дис... д-ра филол. наук.— Л., 1961.— С. 8—9.

Фонетичні й граматичні елементи рідної мови перекладача чи переписувача, як звичайно, відбиваються у мові пам'ятки незалежно від їхньої волі. На лексичному ж рівні робота перекладача виражалася в цілеспрямованому процесі заміни слів оригіналу, з якого здійснювано переклад, українською лексикою. Адаптація українських слів у перекладних текстах конфесійного стилю відбувалася різними шляхами. Вони могли вводитися до тексту перекладної пам'ятки без будь-яких застережень, як, наприклад, у Євангелії в перекладі В. Негалевського, в українському уривкові Літківського Євангелія тощо. Досить часто перекладачі застосовують комбінований метод: заміна малозрозумілих старослов'янських чи застарілих слів та виразів, що вже вийшли з ужитку, відбувалася і без застережень, і за допомогою глос. Такими є Пересопницьке та Волинське Євангелія, Крехівський Апостол, численні тексти учительних євангелій та інші. У Пересопницькому Євангелії, наприклад, слово *рамѧ* двічі пояснюється лексемою *плєчи* у формі глоси (287 зв., 404 зв.), один раз слово *плєчи* вжите у тексті без застереження: в[ь]складоують *на плєчи* (97 зв.). Лексема *палєцъ* фіксується п'ять разів, з них один раз як глоса до старослов'янського *пърстъ*: писаль пєрьстомь на зємли *пал[ь]цємъ* (377); чотири рази вживається без застереження. У тексті Острозької Біблії в цих випадках засвідчено старослов'янську лексему: вложи *пръсты* своа въ оуши єго; вложу *пръста* моєго (ОБ, 55) і т. д. Та сама лексема в тому ж тексті може замінюватись на живомовну, а в іншому місці залишатись без змін. Наприклад, нормативними для конфесійного типу письменства були лексеми *мрѣжа, ѡ[т]чєство, поуть*; слова *сѣть, ѡ[т]чиз[ъ]на, дорога* є їх українськими відповідниками. Пор.: въ *ѡ[т]чизноу* свою (ПЄ, 146 зв.), въ *ѡ[т]чиз[ъ]нѣ* своєи (224), але въ *ѡ(т)чєствѣ* твоємь (224); запоущоу *сѣть* (227), завръстє *мрѣжоу* (227); *при дорозѣ* (246 зв.), *при поути* (246) і т. ін.

Найвиразніше процес уведення староукраїнської лексики до перекладних текстів простежується на глосах. У Пересопницькому Євангелії глоси відповідним чином виділені — вони обрамлені прямокутниками і виписані так званим "дробным" письмом. Кілька глос винесено на поле. У Волинському Євангелії, яке вважається списком Пересопницького, їх значно менше і вони не завжди збігаються з глосами Пересопницького Євангелія[25].

Залежно від походження пояснювальних слів глоси перекладних євангельських текстів можна поділити на кілька груп: пояснення неслов'янських слів; глоси до слів церковнослов'янського походження; глоси до слів спільносхіднослов'янських і українських[26].

Певна група неслов'янських слів у більшості випадків залишалася неперекладеною в біблійних текстах від початку слов'янської писемности. В українських перекладних текстах XVI ст. частина їх також залишається, за традицією, неперекладеною, але в більшості випадків пояс-

[25] Зіставлення глос Волинського й Пересопницького Євангеліїв підтверджує думку про те, що Волинське Євангеліє — не копія Пересопницького, а його список. У Волинському рукопису є ряд глос, яких немає в Пересопницькому, а деякі глоси Пересопницького тексту відсутні у Волинському. Див.: Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською.— К., 1980.— С. 48—49.

[26] Там же.— С. 41—47.

нюється або перекладається. У Пересопницькому Євангелії це такі слова, як: х[ь]ламидою *плащємъ* (118), коустодїю *сторожоу* (121 зв.), въ сан[ь]-далїа *в чєрєвики* (147), с[ь]пєкоулатора *ката* (149), з[ь] пигана *з роуты* (270 зв.), финиковыхъ *пал[ъ]мовыхъ* (401—401 зв.), сто литрь *або фоун[ъ]тоувъ* (434 зв.), миромь *дорогою мастю* (393 зв.) та інші. Велика група несловʼянських слів у різних українських перекладних текстах перекладається різними лексемами. Наприклад: дидра[г]моу *грєцки слово дидрагма, а по-нашему два гроша* (ПЄ, 78), *да[ни]* (ЄН, 19 зв.); гємонови *владарєви* (ПЄ, 116), *старостє* (ЄН, 32 зв.); прє[д] игємономь *прєдъ владарємъ* (ПЄ, 117), *пєрє[д] старостою* (ЄН, 33); нар[ь]да пистикїѧ многоцѣн[ь]ны *з нарьдового корєнѧ* (ПЄ 183 зв.), *спикана[р]довоє вєльми дорогоє* (ЄН, 51 зв.); ієрєѡмь *сщєн[ъ]никомъ* (ПЄ, 232 зв.), *ѡфєровникомъ* (ЄН, 62 зв.); *лєгєѡнъ сирѣчъ т[ъ]ма* (ПЄ, 249 зв.), *войско* (ЄН, 66); єдинь ѡ[т] ар[ь] хисинагога *ѡ[т] оучитєлѧ людоу жидовъско[го]* (ПЄ, 100), *нєкоторы[и] ѡ[т] пєрєднє[и]шого з[ъ] згромажє[н]я* (ЄН, 66 зв.); в пєр[ь]фи[р] и в[ь] вис[ь]сонь *в шарлатъ, а в дорогоє ѡдѣнѧ* (ПЄ, 293 зв.), *в пу[р]пуру, и в бисє[р]* (ЄН, 76 зв.), на слоугоу ар[ь]хїєрєѡвого *владычого або митрополитового* (ПЄ, 322), *архієпископового* (ЄВ, 40), *слугу пєрєднє[и]шо-[г][о] ѡферо[в]ника* (ЄН, 83); ароматы и миро *пахоучїи рѣчи и масти* (ПЄ, 329 зв.), *во[н]ныхъ рєчє[и]* (ЄН, 85 зв.); лєн[ь]тиѡнь *полотно л[ъ]нѧноє* (ПЄ, 406 зв.), *простирало* (ЄН, 103); спира *войско* (ПЄ, 425 зв.), *рота* (ЄН, 107 зв.); єпєн[ь]дито[м] ѡпоясал[ь]сѧ *соукномъ нєшитымь ѡгор[ъ]ноул[ъ]сѧ* (ПЄ, 439 зв.), пєрєпаса[л]сѧ *сукнєю* (ЄН, 111) тощо. У цьому випадку проявляються як синонімічні можливості мови, якою здійснювався переклад, так і різне розуміння перекладачами тих понять і реалій, які повʼязані з природним середовищем, суспільним ладом, побутом, відображеним у євангельських текстах. Іноді в глосі одного перекладу дається кілька варіантів перекладу, власне, кілька синонімів, тоді як в інших перекладних текстах у даному випадку наявний тільки один з них. Наприклад: дєсѧ[т] мнась *або ї гривєнъ або ї ко[п] або ї зло[т][и][х]* (ПЄ, 304 зв.), дєсє[т] гривє[н] (ЄН, 79); прєторь *домъ радєцкий, або ратоушъ* (ПЄ, 192 зв.), *ратушємъ* (ЄН, 54); скорьпїю *скоролоупоу, або мєдвєдька* (ПЄ, 267), *мєдвє[д]ка* (ЄН, 70). До ряду несловʼянських слів (*статиръ, ѡсан[ъ]на, пасха, фарисєй, хс, литостратонъ* та інших) у Пересопницькому Євангелії наявні глоси, В. Негалевський залишає їх у тексті неперекладеними.

Підсумовуючи сказане про лексику несловʼянського походження в перекладних конфесійних текстах, можна зробити висновок, що українська мова XVI ст. мала в своєму розпорядженні лексичні засоби для вираження понять, що традиційно позначалися в словʼянських перекладах грецькими або навіть східними (гебрайськими) словами. Одні перекладачі використовували їх ширше, інші меншою мірою. Пересопницькі перекладачі, зокрема, намагалися максимально наблизити старословʼянський текст до українського слухача.

Найбільшу групу лексики, яка перекладалася у конфесійних творах, становлять старословʼянські слова. Частина цих слів у ряді євангельських текстів перекладається або пояснюється однаково. Наприклад: смоква[м] *фик[ъ]гамъ* (ПЄ, 171 зв.), смоквамъ *фікгам* (ЄВ, 36), *фикгамъ* (ЄН, 48); чрєсла ваши *або бєдра* (ПЄ, 276), чрєсла *або бєдра* (ЄВ, 38), *бєдра* ваши (ЄН, 72); пристав[ь]ника *або шафарѧ* (ПЄ, 291), приставника *або шафара*

(ЄВ, 39), *шафара* (75 зв.); хищ[ь]ници *драпѣжци* (ПЄ, 300), хищниці *драпєжци* (ЄВ, 39), *драпєжныє* (ЄН, 78); бракь *весѣлꙗ* (ПЄ, 345), на бракъ *або на вєсилїє* (ЄВ, 38), *вєсє[л]є* (ЄН, 89) і т. ін. Проте більшість старослов'янської лексики у різних перекладних євангельських текстах перекладалася по-різному. Тому ті самі місця у різних перекладачів мають неоднакову реалізацію. Наприклад: по в[ь]сѣхь *оукраина[х]* (ПЄ, 241), по вси[м] *пограничу* (ЄН, 64), пор.: и по всєи *странѣ* (ОБ, 31); *тростину* ли котораа то ѡ[т] вѣтра *колѣблє[т]сꙗ* (ПЄ, 242), *чєрєтины*, которая ся ѡ[т] вєтру *колышє[т]* (ЄН, 64 зв.), пор.: *тростъ* ли вѣтро[м] *колѣблєма* (ОБ, 31 зв.); и *бор[ъ]зо оускочило* стадо възєро и *потоноуло* (ПЄ, 249 зв.), и *порвалося спру[д]ка* ѡноє стадо у возєро и *потопилося* (ЄН, 66), пор.: и *устрємисꙗ* стадо по брєгу въ єзєро и *їстопє* (ОБ, 32); и зобрали ѡ*посли ш[ъ]то было* ѡ*стало* ѡ*кроуховъ* дванадєсꙗть кошовь (ПЄ, 255), изобраша *останкы окроу[х]* дванадєсꙗ[т] кошовь (ЄЛ, 45), и зобраль ся *збыто[к] уломко[в]* ихъ, *которыє имъ збывали*, кошовъ двана[д]ца[т] (ЄН, 67), пор.: и взꙗшꙗ *избывшаа* им[ъ] *оукрухы*, кощꙗ дванадєсꙗтє (ОБ, 33); и *дивовалисꙗ* в[ь]сѣ (ПЄ, 258), и *здумєлися* всє (ЄН, 68), пор.: всѣм[ъ] жє *чудꙗщємъсꙗ* о всѣхъ (ОБ, 33) і т. д.

У деяких перекладних текстах старослов'янські слова залишено, очевидно, зі стилістичною метою, щоб зберегти високий стиль даного писемно-літературного жанру. Однак перекладач відчував, що для широкого слухача вони можуть бути незрозумілими, і тому пояснює їх за допомогою глос. Наприклад, б[ь]дѣти *нє спати* (ПЄ, 112 зв.), пор.: *чути* (ЄН, 31 зв.); съ ороужїємъ и дрєкол[ь]ми, *з[ъ] мечѣ и рогатина[ми]* (ПЄ, 113), пор.: *з мє[ч]ми и з ки[и]ми* (ЄН, 31 зв.); по[д]оустили народы *направили* (ПЄ, 192), пор.: наустили *натравілі* (ЄВ, 37), *намовили* лю[д] (ЄН, 54); зра[д]ца *июда* (ПЄ, 188), пор.: *то[и] которы[и] єго выдаль* (ЄН, 52 зв.); ѡнь помаваше имь *навѣщ[ъ]кы даваль* (ПЄ, 206 зв.), пор.: *прєзъ знаки указова[л]* (ЄН, 56 зв.); учрѣж[ь]дєнїє вєликоє *калацыю* (ПЄ, 230 зв.), пор.: *вєликую учту* (ЄН, 62); лицємѣр[ь]ничє ѡ *глоупыи члчє* (ПЄ, 237 зв.), пор.: ѡ*блуднику* (ЄН, 63 зв.); жи[т]ницоу мою *клоуню або стодолоу* (ПЄ, 274—274 зв.), пор.: *гумна мои* (ЄН, 71 зв.); съ соупєр[ь]никомь *або ис соутꙗжцєю* (ПЄ, 278 зв.), пор.: *с противнико[м]* (ЄН, 72 зв.); на ягодичиноу *на дикоую фикгоу* (ПЄ, 303 зв.), пор.: на *сикомо[р]* (ЄН, 79); ѡбыбрали *або* ѡ*дєжоу зволокли* (ПЄ, 264), пор.: *злупивши* (ЄН, 69); ѡмыл[ь]ныи и[х] повѣсти *або лжывыи* (ПЄ, 331), пор.: *блазє[н]скиє слова ихъ* (ЄН, 86) і т. ін. В усіх цих випадках у Пересопницькому Євангелії народнорозмовний варіант уводиться в текст за допомогою глос, у Євангелії в перекладі В. Негалевського даються переклади цих місць, деякі варіанти перекладу є і у Волинському Євангелії. Отже, до старослов'янського *по[д]оустили* в перекладних текстах засвідчено такі варіанти перекладу: *направили, натравілі, намовили*; до старослов'янського *жи[т]-ницоу — клоуню, стодоу, гумна* і т. д. Усі слова, якими перекладалася старослов'янська лексика, були стилістично нейтральними синонімами до нормативних для цього типу письменства слів. Були випадки, коли староукраїнські народнорозмовні слова використовувалися перекладачами в основному тексті, а в глосу виносилося слово, що традиційно вживалося в богослужбових творах: *троудоватого* прокажєного (ПЄ, 183 зв.), *и пагорокъ* и хол[ь]мь (218), *жол[ъ]нѣрє* воини (219), оучиниль б*олото* з[ь] слины брєнїє або грѣзь (384 зв.) і т. д. Пере-

ють своєрідні поетичні портрети людей звичайних професій ("Швачка", "Ратай", "Боднар", "Мулярі"), що сукупно мають творити образ української людини. Портрет подається переважно на тлі чи то пейзажу чи космічного антуражу з певним національно-фольклорним орнаментом і водночас із розширеним хронотопом, що справляє враження розімкнутого простору і часу, протяжности історії. Поетові вдається уникнути стилізації, бо в його віршах не суцільні фольклорні образи, а їх осколки, натяки, реалії, які постають у несподіваних комбінаціях і творять оригінальні метафори. Так, ратай

Налягає на чепіги, на ковані,—
Перевертає навзнак нашарований літ.
І блищать вони потом, масні, миготять
І дихають в небо хвилюючим маривом;
Оази легенд повстають з небуття,
І думи ідуть голубими отарами.
Потом живим і солоним покроплені,
Здивовані очі тисячоліть
Відкрились і дивляться у мерехтливий зеніт —
Дивляться: Звідки ті краплі розтоплені?

("Ратай")

Картина настільки природна, що читач не одразу помітить: тримається вона на метафорі — на "розповіді" скиби, у якій акумульовано досвід століть і тисячоліть, які здивованими очима дивляться на те, що діється навколо.

Прийом такого розгортання ліричного сюжету на "кінчику" метафори згодом, у 1960-ті рр., розвинув Василь Голобородько, довівши його до якогось особливого згущення образних сполук на основі комбінації речового матеріалу та символізованих предметів і понять.

В І. Багряного асоціативні зрощення реалізовувано не тільки через пластику, а й через емоційні стани — зміну тональностей його вибухового темпераменту. Це, мабуть, найбільше імпонувало Юрію Шерехові, бо давало можливість зарахувати поета до митців "неошевченківського" змішаного стилю [...] Справжній Багряний починається там,— казав Юрій Шерех у доповіді "Стилі сучасної української літератури на еміграції",— де він дає волю своєму поетичному темпераментові. А це буває там, де він створює картини руїни і поразки, або врочисті гімни героїзмові й перемозі. Поет не шукає в них якихось суто-національних образів, але дивним робом вони перегукуються з такими гнівно патосними речами Шевченка, як "Осії глава XIV" і з такими піднесеними, як "З Ієремії"[24].

Ту ж здатність переходити від "елегійно-мрійного тону" до "ненависті пророка-обличителя", що характеризує шевченківський стиль, відзначив у поета й Г. Костюк.

Поезію Тодося Осьмачки мурівського періоду репрезентує поема (дехто називає цей твір віршованим романом) "Поет", але в ній знайшли свій найбільш концентрований вираз мотиви та поетичні прийоми, які формувалися ще в 1920—1930-х рр.

[24] Юрій Шерех. Не для дітей...— С. 218.

сусідніх українських землях і побутувало нарівні з українським *пѣвень*[28]. Найуживанішими у старослов'янських текстах були слова *пѧтєл[ь]*, *коуръ* або узвичаєне грецьке *алєкторъ*. Пересопницькі перекладачі вводять ще народнорозмовні *пѣвєнь* і *когоутъ*. Можна думати, що вони, як і П. Беринда, розрізняли ці назви щодо територіального поширення, розуміючи, що слово *когут* відоме не на всій українській території, а тому його самостійно у глосі не залишають, а підкріплюють загальновідомим *пѣвєнъ*. Ось так до тексту конфесійних творів "втягувалися" лексеми, досі відомі лише в місцевих говорах. Проникнення слів, відомих у творах інших літературно-писемних жанрів, і навіть говіркових, до текстів конфесійного стилю робило їх варіантом літературної норми. А в літературно-писемній мові внаслідок цього набирає поширення процес нагромадження синонімів, який є ознакою формування багатофункціональної літературної мови.

Проникнення живомовної лексики в конфесійний жанр, не кажучи вже про живомовну фонетику й граматику, сприяло тому, що церковнослов'янську мову було зламано, народнорозмовна стихія запанувала в усьому українському письменстві. Тому від середини XVI ст. можна говорити про різностильову українську літературно-писемну мову.

Однак у зв'язку з необхідністю боротьби проти польсько-католицького тиску одночасно з утвердженням "простої" української мови підноситься авторитет мови й церковнослов'янської як своєрідного гасла православ'я, одного з випробуваних знарядь боротьби за незалежність української та білоруської культур. Церковнослов'янська мова, створена багатовіковою працею всіх слов'янських книжників, у тому числі українських, була мовою церковно-літургійною, мовою Святого Письма й іншої церковної літератури. І хоч на Україні в XVI ст. церковнослов'янська мова не відігравала помітної ролі в суспільному житті, а переважно панувала книжна українська мова, однак представники українського письменства бачили різницю між мовою високою, богослужбовою, і приземленою "простою", намагаючись піднести авторитет мови культової писемности. Вони розуміли також об'єднуюче значення церковнослов'янської мови для східних слов'ян і для всього православного світу. Памво Беринда, наприклад, характеризує церковнослов'янську мову як "широкїй и вєликославный языкъ Славєнскїй [...] ты[м] ѧзыко[м] в[ъ] Великой и Малой Рωссїи, в[ъ] Сєрбїи, Болґарїи и по ины[м] сторонамъ ω[т]правую[т]" (Бер. Лекс., 3). П. Житецький з цього приводу писав, що староукраїнські книжники бачили в церковнослов'янській мові своєрідний об'єднуючий фокус серед маси локальних говірок. Він називав її "свого роду уніформою для всіх народних наріч", розрахованою "не на одну Україну, а й на інших слов'ян грецького сповідання"[29]. Висока філологічна освіченість українських книжників дала змогу їм розвинути вчення про церковнослов'янську мову і застосувати його до завдання виховання мас. Пафос цього вчення полягав у тому, щоб церковнослов'янську мову урівняти в правах із стародавніми мовами — грецькою і староєврейською, які вважалися свя-

---

[28] Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі.— К., 1969.— С. 77.

[29] Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Житецький П. Г. Вибрані праці.— К., 1987.— С. 22.

щенними мовами, оскільки були першопочатковими мовами Біблії. Українські книжники намагалися підкреслити давність слов'янської мови і зв'язок її з мовою грецькою. Наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. з'явилися праці, за якими можна було б навчатися церковнослов'янської мови і граматики цієї мови. З їх появою ніхто вже не міг принизити церковнослов'янську мову як таку, що не має своєї граматичної теорії.

Отже, з одного боку, українська "проста" мова наступала на церковнослов'янську в усіх стилях, навіть у конфесійному письменстві, а з другого — гостра потреба боротьби з католицькою експансією вимагала піднесення авторитету церковнослов'янської мови як мови православного культу. Незважаючи на широку перекладацьку діяльність українських книжників у галузі конфесійного письменства, церковнослов'янська мова все ж усталилася в текстах, пов'язаних з богослужінням. На інші стилі писемности вона не поширилася, не залишилася, за словами Л. Булаховського, завмерлою стихією[30]. Отже, криза церковнослов'янської мови на Україні в XVI ст. не означає повного її занепаду, вона далі функціонує в церковній галузі, засвоюючи при цьому дедалі більше українських елементів. Якраз до такого стану й закликав наприкінці XVI ст. І. Вишенський: "Євангєлия и Апостола в цєркви на литургии простым языком нє выворочайтє. По литургии ж для зрозумєня людского попросту толкуйтє и викладайтє. Книги цєрковныє всѣ и уставы словєнским языком друкуйте" (В., 23).

Саме тому 1581 р. видруковано в Острозі Біблію церковнослов'янською мовою (Острозька Біблія). Взагалі із заснуванням та розвитком друкарства в Україні книги, писані церковнослов'янською мовою, набувають більшого поширення. Однак ця обставина не могла завадити розвиткові української "простої" мови, яка фактично панувала в усіх видах писемности, крім конфесійної. Особливо зміцнюються позиції книжної української мови з уведенням її до лексикографічних праць, які з'являються в Україні наприкінці XVI ст.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бер. Лекс. — Лексикон словенороський Памви Беринди: Надруковано з вид. 1627 р. фотомеханічним способом (Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука.— К., 1961.— XL + 272 с.

В. — Вишенский И. Сочинения / Подготовка текста, статья и комментарии И. П. Еремина.— М.; Л., 1955.— 372 с.

ЄВ — Трипольский Н. П. Волынское рукописное Евангелие XVI в. // Волынский историко-археологический сборник.— Житомир, 1900.— Вып. 2.— С. 1—114.

ЄЛ — Грузинский А. С. Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI веке: Летковское Евангелие.— К., 1912.— 82, 56 с.

ЄН — Євангеліє Валентина Негалевського 1581 р.— ЦНБ НАН України, від. рукописів, шифр 451 П/1636.

ЄУСт — Кирило (Транквіліон) Ставровецький. Євангєліє учитєлноє.— Рохманів, 1619.

ЄУХ — Євангєлиє учитєлноє напєчатано Иваном Фєдоровым и Пєтром Мстиславцєм в Заблудовє. Начата 8 июля 1568 г., окончєна 17 марта 1569 г.

Зиз. Лекс. — Лєксис Лаврєнтія Зизанія. Синоніма славєнoросская / Підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука.— К., 1964.— 204 с.

ОБ — Библїа сирѣ[чь] книгы ветхаго и новаго завѣта, по языку словенску.— Остріг, 1581.— [8], 276, 180, 30, 56, 78 арк.

---

[30] Булаховський Л. А. Історичний коментарій до української літературної мови // Булаховський Л. А. Вибрані твори: У 5 т.— К., 1977.— Т. 2.— С. 231.

ПЄ — Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 pp.— ЦНБ НАН України, від. рукописів, шифр 15512.
ПН — Нягівські повчання // Петров А. Матеріалы для истории Угорской Руси.— Пг., 1921.— Т. 7: Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII в.в. — 295 с.

Inna CHEPIHA

THE INTERACTION OF THE UKRAINIAN AND CHURCH-SLAVONIC LANGUAGES IN THE 16TH CENTURY (BASED ON THE GOSPEL TRANSLATIONS)

The medieval history of the Ukrainian literary and written language is marked by the development of the two varieties of the language — Church-Slavonic (Old Slavonic, Slavonic Ukrainian) and vernacular. They coexisted in literary genres and styles for a long period of time, though Church Slavonic lasted longest in ecclesiastic literature. However, the leading tendency in their relationship was the gradual establishment of the vernacular element. There were various ways and forms of their interaction. As far as the Gospel translations are concerned, in the 16th century the vernacular came to be used ever more widely. With the introduction of its lexis to the lexicography its status rose essentially.

Михайло ХУДАШ

ДО ГЕНЕЗИ ІМЕНИ ВОЖДЯ АНТІВ, ЗАСВІДЧЕНОГО ІСТОРИКОМ ГОТІВ ЙОРДАНОМ ЯК *BOZ, BOOZ, BOX*

Відомий у різних слов'янських історіографічних джерелах як *Бож, Боз, Бос, Бус* вождь антів, який близько 375 р. у війні з готами був захоплений у полон і за наказом їхнього короля Вінітара разом із своїми синами та 70 вельможами розп'ятий, згадується Йорданом у його творі "De origine actibusque Getarum" (551—552) у варіантах *Boz, Booz, Box*[1]. Звідси й різноваріантність імени цього вождя у науковій літературі, оскільки різні автори транслітерують і відтворюють слов'янське звучання даного імени по-різному. А спричинене це насамперед тим, що латинська літера **z** ще навіть у XVIII ст. у різних випадках могла передавати аж три слов'янських приголосних звуки — з, ж, с. Перелік праць, у яких міститься слов'янська транслітерація або, крім того, ще й інтерпретація латинських написань засвідченого Йорданом імени згаданого антського вождя, зайняв би нам невиправдано багато місця. Зрештою, найважливіші з цих праць навів Б. Рибаков[2]. Тому без спеціального посилання на конкретні численні публікації, у яких фігурує досліджуване ім'я антського вождя, зазначимо, що фігурує воно з більшою або меншою частотою вживання, як ми вже згадували, у чотирьох варіантах: *Бож, Боз, Бос, Бус* (в останньому випадку — вже не у зв'язку із згаданою графічною особливістю латинської літери, а у зв'язку із "временем бусовим" у "Слові о полку Ігоревім", про що буде мова далі). У п'ятому випадку Йорданове *Boz* Є. Скжинська трактує як апелятив у значенні "вождь"[3]. О. Трубачов реконструює цей апелятив як **vodǯь* або **vožь*[4]. Крім того, слід тут згадати і про спробу М. Тихомирова пов'язати це іменування з Бугом та бужанами[5]. Отже, в усіх цих випадках з Йорданових варіантів *Boz, Booz, Box* до уваги береться лише перший, причому з перевагою традиційної його передачі як Бож, не зважаючи на те, що того, чи дійсно латинська літера **z** у варіанті *Boz* позначає звук **ж**, ніким ще не доведено.

---

[1] Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве".— М., 1972.— С. 418.

[2] Там же.— С. 418—420.

[3] Див.: Там же.— С. 419.

[4] Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания.— 1982.— № 4.— С. 11.

[5] Див.: Рыбаков Б. А. Русские летописцы...— С. 419.

Як бачимо, наведена картина суперечлива й туманна. Тому доти, доки не буде знайдено аргументів, які б проливали світло на ім'я антського вождя у війні з готами в IV ст., проблема справжнього звучання цього імені навряд чи остаточно буде колись розв'язана. Поки ж таких аргументів немає, її розв'язання мусить базуватися лише на гіпотетичних реконструкціях. Отже, пропонована далі наша концепція — це не останнє слово в науці, а лише така гіпотетична реконструкція.

Як випливає з уже наведеної картини, іменування в науковому обігу згаданого вождя антів як *Бож, Боз, Бос, Бус, вождь* має не тільки варіантний фонетичний характер, але у випадку з *вождь*,— також і лексико-семантичний. Іншими словами, у ній маємо справу з двома концепціями іменування цього вождя: антропонімійною (*Бож, Боз, Бос, Бус*) і апелятивною (*вождь*). Пов'язування Йорданового Boz із Бугом та бужанами не беремо до уваги, оскільки не знаходимо для цього ні лінгвістичних, ні історичних підстав.

У свою чергу, ці дві концепції підказують думку, згідно з якою науково обгрунтоване висунення нової концепції відчитання й інтерпретації варіантів *Boz, Booz, Box* у Йордана треба базувати на з'ясуванні трьох питань: 1. Що насправді може критися у варіантах *Boz, Booz, Box* — антропонім чи апелятив? 2. Як можна відчитувати у слов'янському звучанні ці варіанти відповідно до особливостей середньовічної латинки? 3. Як даються трактувати варіанти засвідченого Йорданом імени антського вождя у їх генетичному аспекті?

Щодо першого з цих питань, то, на наш погляд, є промовисто більші шанси вважати, що варіанти *Boz, Booz, Box* криють у собі таки особове власне ім'я антського вождя, а не його титул *вождь*. Адже, по-перше, важко припустити, щоб для ідентифікації верховного правителя антів Йордан ужив лише його титул без імени або якоїсь попередньої згадки про це ім'я. Зрештою, про це виразно свідчить той факт, що при назві особи *Boz* він уживає також титул *rex* "король", що його, вигідно для своєї концепції, О. Трубачов розцінює як латинську кальку ранньослов'янського **vodǯь* або **vožь*[6]. По-друге, у латинці, якою написаний твір Йордана, буква **b** ніколи не вживалася для позначення звука **в** (на відміну від грецького **β**). По-третє, за особливостями середньовічної латинської графіки слов'янське **vodǯь*, **vožь* повинно бути передане латинкою як *vodzj, vodj*. По-четверте, чи можна бути певним, що в IV ст. у "ранньослов'янській" (за О. Трубачовим) мові вже вживалося **vodǯь*, **vožь*, а не **vodj* (< voditi)?

Щодо другого питання (як можна відчитувати у слов'янському звучанні варіанти *Boz, Booz, Box* згідно з особливостями середньовічної латинки?), то справа складніша, хоча не безнадійна. Складність розв'язання цього питання полягає у кінцевій літері **z** варіантів *Boz, Booz,* яка, як уже була мова, могла передавати аж три слов'янські звуки, а також у кінцевому **-x** варіанта *Box* та в подвійному **-oo-** варіанта *Booz*, хоча в даному разі цьому подвійному **-oo-** можна не надавати якогось суттєвого значення, оскільки це, найімовірніше, звичайний графічний плеоназм, на що вказує брак подвоєння **-o-** у варіантах *Boz* та *Box*.

На противагу дотеперішній, традиційній практиці при транслітерації та тлумаченні імени антського вождя виходити з варіанта *Boz*, уважаємо,

---

[6] Трубачев О. Н. Языкознание...— С. 11.

що першорядної уваги заслуговує якраз третій варіант *Box* з його кінцевим -**x**, з'ясування слов'янського звучання якого, на наш погляд, дає можливість з'ясувати також звучання варіантів *Boz, Booz*.

Певна річ, у даному випадку не маємо гарантії, що ця літера **x** не вжита помилково замість літери **z**, але тим більше не маємо гарантії, що це дійсно так, оскільки варіант *Box* з цим кінцевим **x** дається переконливо інтерпретувати на слов'янському антропонійному і фонетичному грунті та, що дуже важливо, саме в безпосередньому зв'язку із з'ясуванням звучання кінцевого **z** у варіантах *Boz* та *Booz*.

Так, літера **x** у латинському алфавіті передає сполучення двох глухих приголосних — задньоязикового проривного **к** із спірантом **с**. Тож є вагомі підстави вважати, що адекватно кінцевий спірант — **с** виступає і у варіантах *Boz* та *Booz* лише переданий там літерою **z**, що, однак, не суперечить "властивостям" цієї літери в латинці при передачі слов'янських слів. Таким чином, це дає підставу вважати, що варіанти *Boz, Booz* слід читати як слов'янське *Бос*, що допускає також і відомий польський лінгвіст С. Урбаньчик[7].

Однак кінцеве звукосполучення -**кс** у варіанті *Box* (*Бокс*) веде безпосередньо і до другої суттєвої гіпотетичної реконструкції, причому цим разом дуже важливої також для з'ясування самої генези імени засвідченого Йорданом антського вождя. Апелятив *бокс* давнім слов'янським мовам не був властивий. Сучасне *бокс* у слов'ян — англомовне запозичення. Зате антропонім *Boks* датований у польській антропонімії 1434 р.[8] Звідки ж у такому разі могло появитися це звукосполучення -**кс** в особовій назві *Бокс (Box)*?

Генезу цього антропоніма підказує нам одна із закономірностей творення праслов'янських і давньослов'янських особових власних імен способом усічення імен-композитів, унаслідок чого, як, зрештою, переважно й тепер, людина мала повне ім'я і скорочене, яке в повсякденному побутовому вжитку часто превалювало над повним, особливо у віддалені часи родо-племінних відносин. У даному випадку вважаємо, що варіант *Box*, який треба читати як *Boks (Бокс)*,— це вже вторинне утворення від первісного вихідного варіанта **Bogsъ*, у якому внаслідок девокалізації в позиції перед спірантом **с** дзвінкий задньоязиковий проривний приголосний **ґ** (лат. **g**) перетворився в глухий задньоязиковий проривний приголосний **к**, тобто настала зміна: *Bogsъ, Boksъ*.

Отже, згідно з цією версією, варіант *Boksъ (Бокс)* — це, в даному випадку, не графічний, а фонетичний чи й навіть фонетико-морфологічний (словотворчий) варіант утворення *Boz*, яке, згідно з цією нашою версією, слід читати як *Бос*. Інакше кажучи, *Bogs* і *Bos* — це фонетично і словотворчо різні утворення. Тож виникає закономірне запитання: ці утворення спільної чи різної генези?

Розв'язати окреслену проблему можна етимологічним способом на антропонімійному грунті, і такі можливості знаходимо. Однак, це розв'язання не було б вичерпним і всебічно аргументованим, якщо б ми тут

[7] Urbańczyk S. Boz // Słownik starożytności słowiańskich.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961.— T. 1.— S. 151.

[8] Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961.— T.1.— S. 185.

обминули і не взяли до уваги дуже важливий не тільки з антропонімійного, а й з історико-літературного боку чинник, який, власне, і послужив нам стимулом до написання цієї статті. Маємо конкретно на увазі відоме із "Слова о полку Ігоревім" "время бусово" в уривку: "Се бо Готьския красния дѣвы въспѣша на брезѣ синему морю, звоня Руским злотомъ, поютъ время Бусово, лелѣютъ месть Шаруканю"[9].

Зміст цього уривка ще в минулому столітті дав логічно аргументовану підставу О. Огоновському дійти висновку: "Время Бусово є без сомніньяя той час, в котрім Бооз, король Антів-Славян трагичною умер смертью. Про-те готські дівчата величали богатира народу своего, Вінітара, що поборов племя, рідне сучасним Русичам. Але-ж тиі дівчата тямили мабуть також на се, що над ними панували Половці; задля того, по словам автора, леліють вони месть Шароканову, с. є. побуждають половців до месті против Русичів, тому-що Шарокан в 1107 р. ледви втік из побоіща, де Русичі Половців зовсім побороли"[10]. Цю версію повністю підтримав пізніше О. Шахматов[11], а вже у наш час з переконливою розширеною аргументацією і Б. Рибаков[12]. Отож і ми схильні приєднатися до думки цих авторитетних учених у тому, що у вислові "время Бусово" у "Слові о полку Ігоревім" засвідчена збережена нащадками антів — русичами ще й через цілих сім століть народна пам'ять про трагічну загибель антського вождя на ім'я *Бус*, засвідченого Йорданом як *Boz, Booz, Box*.

Напрошується, однак, закономірне запитання: якщо *Boz (Booz), Box* у Йордана — це той же *Бус* у "Слові о полку Ігоревім", то в чому ж криється причина аж триваріантности його імени? Чи маємо тут справу із звичайним перекрученням справжнього імени *Бус* внаслідок незвичного для чужоземця його звучання, чи, навпаки, маємо справу з можливим якимсь народноетимологічним перетворенням протягом віків первісного звучання даного імени як *Бос* чи *Бокс* (<*Bogs*) у *Бус*, уже на давньоруському мовному грунті?[13] Обидва ці припущення не відкидаємо. І все-таки матеріали, які ми зібрали за багато років, вивчаючи українську і взагалі слов'янську антропонімію праслов'янської генези, більше переконують нас у тому, що ім'я антського вождя, засвідченого Йорданом, а потім, є вагомі підстави гадати, також у "Слові о полку Ігоревім", і справді, навіть ще за його життя, у різних середовищах антів вповні могло вживатися у згаданих трьох варіантах — *Бос, Боґс* і *Бус*. Еволюційні закономірності словотвору слов'янських особових власних імен праслов'янської генези дають можливість цю версію обгрунтувати.

Насамперед відзначимо, що кінцеве — **с** у засвідченому "Словом о полку Ігоревім" варіанті *Бус* — це теж дуже важливий аргумент на користь нашої концепції читання Йорданових *Boz (Booz), Box,* відповідно,

---

[9] Цит. за: Словарь-справочник "Слова о полку Игореве"/ Сост. В. А. Виноградова.— М.; Л., 1965.— Вып. 1.— С. 79.

[10] Цит. за цим же джерелом.— С. 79.

[11] Див. про це: Рыбаков Б. А. Русские летописцы...— С. 419.

[12] Там же.— С. 417—421.

[13] До речі, укладач "Словаря-справочника "Слова о полку Игореве" В. Виноградова у словниковій статті **Бусов**[2] — **бусовъ** так і розцінює цей прикметник, як "притяж[ательное] прилаг[ательное] от имени Босъ".

як *Бос, Бокс* (<**Bogsъ*)[14]. Водночас спільність у всіх трьох утвореннях (*Бос, Боґс, Бус*) кінцевого **-с** та початкового **Б-**, а в утвореннях *Бос, Боґс* також і спільність голосного **-о-**, у поєднанні з відомостями про те, що ці утворення стосуються ідентифікації однієї і тієї ж особи, свідчить про те, що маємо справу не з різними іменами, а з фонетичними варіантами одного і того ж імени. А факти різноваріантности одного і того ж імени в антропоніміці загальновідомі. Вони були викликані переважно тенденцією до гіпокористичних та гіпокористично-суфіксальних похідних утворень. Цей спосіб антропонімного словотворення мав місце вже в праслов'янський період і зберігся до наших днів навіть у царині церковно-християнських імен (пор., наприклад, *Григорій: Гринъ, Грицъ(ко), Грига* тощо).

Отже, тепер нам залишається ще з'ясувати третє із поставлених на початку цієї статті питань — як даються трактувати варіанти імени засвідченого Йорданом антського вождя у їх генетичному аспекті?

Відповідь на це питання почнемо з категоричного заперечення наявних у деяких дотеперішніх працях спроб етимологізувати ім'я цього вождя не на антропонімійній базі, а на базі співзвучних з ним слів слов'янської загальнорозмовної лексики, як, наприклад, у випадку трактування Йорданових варіантів *Boz, Booz, Box* як ім'я *Бож*, з виведенням його від нечленного прикметника *božъ* "божий", а при трактуванні цих варіантів як ім'я Бос — виводити останнє від нечленного прикметника *bosъ* "босий"[15]. Ці етимологічні версії з погляду антропоніміки необгрунтовані і, зрештою, не підтверджуються слов'янським історичним антропонімійним матеріалом.

На підставі наявних у нашому розпорядженні антропонімійних даних доходимо до переконання про відантропонімне, а не безпосередньо відапелятивне походження імени цього антського вождя, причому в усіх трьох наведених варіантах даного імени. Зокрема, зіставлення цих трьох варіантів дає підстави до висновку, згідно з яким, вони мають спільний етимон і становлять собою не що інше, як різнотипні скорочення праслов'янського особового власного імени-композита **Boguslavъ*. При цьому перший з цих варіантів *Бос* виник унаслідок усічення другого складу **-gu-** препозитивного компонента **Bogu-** та елемента **-lavъ** постпозитивного компонента **-slavъ** і зрощення внаслідок цих усічень початкового складу **Bo-** із збереженням при усіченні початкового приголосного **-s-** постпозитивного компонента в новотворі *Bos*. Пор. аналогічні утворення: *Бох (<Бо[гу]х[валъ]), Жиж (<*Жи[ро]ж[итъ]), Ралъ (<*Ра[до]л[ютъ]),*

---

[14] Тут варто зазначити, що варіанти *Boz (Booz) і Box (<Bogsъ)* у творі Йордана були не випадковими, а почерпнутими з різних слов'янських (навіть антських) інформативних, найімовірніше усних, джерел. Адже Йордан був "алан за походженням, придворний готський літописець, уродженець Нижнього Наддунав'я, він, певне, особисто стикався з слов'янами, знав їх, мав про них живе і безпосереднє уявлення" (Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика.— К., 1972.— С.11). Тож цілком можливо, що Йордан з одного джерела чув звучання імени антського вождя як *Бос*, а з іншого — як *Боґс*, у вимові *Бокс*.

[15] Urbańczyk S. Boz.— S. 155. Тут зауважимо, що навіть якби варіанти Йордана *Boz, Booz* справді звучали як *Бож*, то це *Бож* аж ніяк не слід було б розцінювати як первісно нечленний прикметник božь, а як гіпокористик — усічення якогось з праслов'янських імен-композитів з препозитивним компонентом *Bož(e)* — типу *Božedar, Boževlav, Božetěch* і т. ін.

Свем (*<Све[ти]м[иль]*), *Тух* (*<*Ту[го]х[валъ]*) та інші[16]. Другий із цих варіантів, реконструйований нами як **Bogsъ*, виник усіченням елемента **-lavъ** постпозитивного компонента **-slavъ** імени-композита **Boguslavъ* і утворення таким чином новотвору **Bogusъ* з подальшим його стягненням у похідний новотвір *Bogsъ (<Bog[u]s[lav]). Пор. аналогічні утворення: *Рац* < *Ратс* (або і *Радс*) < *Рат[и]с* (або і *Рад[и]с*) < *Рат[и]с[лавъ]* (або і *Рад[и]с[лавъ]*, *Гуц* < *Гудсъ* < *Гуд[и]с* < *Гуд[и]с[лавъ]* та інші[17]. Нарешті третій варіант — *Бус* із "Слова о полку Ігоревім" — виник тим же способом, що і попередній, але на цей раз із стягненням за рахунок звукосполучення **-us-** утворень **B[og]usъ*, що появилося внаслідок усічення елемента **-lavъ** імени-композита **Boguslavъ*. Яскравий і наочний приклад цього явища дає нам чеська антропонімія: *Bohus* > *Bouš* >*Buš*[18]. Однак у нашому випадку цей шлях перетворень мав ту особливість, що спочатку скорочення відбулося в препозитивному компоненті через стягнення імені **Boguslavъ у Buslavъ*, а вже потім відбулося усічення елемента **-lavъ** і постав новотвір **Busъ*. Цей шлях творення імени *Бус* яскраво віддзеркалює засвідчене давньоруською писемною пам'яткою від 1217 р. та російською писемною пам'яткою XVI ст. ім'я *Буславъ*[19].

Цю свою етимологічну концепцію можливої триваріантности імени засвідченого Йорданом вождя антів уважаємо доцільним супроводити ще таким коментарем.

Як ми вже згадували, скорочування власних імен-композитів і творення від них різних похідних гіпокористичних безсуфіксних і суфіксальних утворень як антропонімійне явище виникло і розвинулося у слов'янській антропонімії ще в праслов'янський період. Отож вже тоді в народному побуті був сформований народний антропонімікон, який, природно, успадкували і наші предки анти. У цьому антропоніміконі паралельно з іменами-композитами в загальному вжитку були і їх усічені, гіпокористичні похідні утворення. Тож у IV ст. анти вже не творили спеціально для кожної новонародженої дитини ім'я, а черпали його переважно зі сформованого антропонімікону. Передусім сказане стосується соціальної верхівки, серед якої імена-композити були найпоширеніші, що засвідчують, зокрема, пізніші давньоруські так звані княжі імена. Отже, за цією концепцією, наш антський вождь, одержавши після народження, згідно з якимись тодішніми народними забобонами, в якійсь тогочасній ритуальній обстановці ім'я *Boguslavъ*, починаючи вже з раннього дитин-

---

[16] Худаш М. Л., Демчук М. О. Типи слов'янських відкомпозитних складноскорочень // IX Республіканська славістична конференція "Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів", 12—14 травня 1987 р.: Тези доповідей і повідомлень.— Одеса, 1987.— С. 133.

[17] Там же.

[18] Про наведені тут та інші типи скорочень слов'янських імен-композитів див. ще: Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení.— Praha, 1964.— S. 105—111; Malec M. Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1982; Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV—XVII ст.— К., 1989.— С. 50—101. У цих працях є посилання і на інші джерела.

[19] Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества.— СПб., 1903.— Т. 6.— С. 128.

ства в побуті міг іменуватися наявними в той час гіпокористиками цього імени, яких могло тоді бути у вжитку кілька, серед них і варіанти **Bosъ*, **Bogsъ*, **Busъ*. Отже, ніхто для нього якогось імени не вигадував і не створював, а звали його вже традиційно поширеними готовими гіпокористиками від композита **Boguslavъ* — в одному середовищі *Bosъ* в іншому — *Bogsъ*, ще в іншому — *Busъ*. Адже анти, заселяючи, за історичними свідченнями, величезну територію, не були якимось невеликим племенем, а становили, мабуть, союзи племен. Отже, їхній верховний вождь — як ми припускаємо, в ранньому дитинстві **Boguslavъ* — міг у цих племенах бути популярним навіть під трьома гіпокористичними варіантами цього свого первісного імени, бо ж, як ми вже зазначили, навіть ще й сьогодні одна і та ж людина в різних оточеннях може бути відома й іменована не одним гіпокористичним варіантом свого імени.

Викладена в цій статті гіпотетична концепція звучання і генези імени засвідченого Йорданом вождя антів середини IV ст. підказує нам такі екстралінгвістичні висновки:

1. Відомості Йордана про антсько-готську війну та вождя антів, ідентифікованого ним, як *Boz, Booz, Box,* заслуговують повного довір'я, оскільки їх певним чином підтверджує автор "Слова о полку Ігоревім". У свою чергу, згадка у "Слові о полку Ігоревім" про "время Бусово", тобто про трагічну загибель цього вождя, є яскравим свідченням того, що народна пам'ять про нього була жива на Русі ще й через сім століть після його трагічної смерти, і цей факт тепер може служити яскравим доказом великої популярности цього вождя у свій час серед свого народу, а також доказом того, що наші давньоруські предки були прямими, безпосередніми нащадками антів.

2. Оскільки в народній пам'яті на Русі (очевидно, в народних переказах) ім'я цього, колись славного, вождя антів закріпилося і збереглося як *Бус,* то чи не варто б для ідентифікації цієї таки історичної, а не легендарної особи ввести в науковий обіг саме цей із засвідчених варіантів його імени і надалі відмовитися від практики ідентифікаційного хаосу при згадках про нього?

Mykhailo KHUDASH

ON THE GENESIS OF THE NAME OF THE ANTES' CHIEF IN ITS FORMS OF *BOZ, BOOZ, BOX*

The linguistic analysis of the name of the Antes' chief (the 4th century A. D.), as it was attested by the Gothic historian, Jordan, is based on the Slavic historical anthroponymy of the Proto-Slavic genesis, and makes it possible to assume that the name in question resulted from contracting the full Proto-Slavic composite name of *Богуславъ* in its three hypocoristic versions, in different dissemination areas: *Босъ* / < *Бо[гу]с[лавъ], Богсъ* / < *Бог[у]с[лавъ]* and *Бусъ* / < *Б[ог]ус[лавъ]*. Hence, the medieval Latin letter **z** in Jordan's variants of *Boz, Booz* should be read as [s], not [ž] or [z]. The mention about "the days of Boož", made in *The Tale of Ihor's Campaign*, obviously refers to the same chief of the Antes, thereby providing the evidence that he was still remembered seven hundred years after his death, and that our Old Rus' ancestors (Proto-Ukrainians) were the immediate descendants from the Antes.